

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

ЧЕРЕМСЬКА ОЛЬГА СТЕПАНІВНА

УДК 81–11(477)"19"(043)

**ХАРКІВСЬКА ФІЛОЛОГІЧНА ШКОЛА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА 20–30-х рр. ХХ ст.**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2021

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано у відділі стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України.

Науковий консультант – член-кореспондент НАН України,
доктор філологічних наук, професор
Єрмоленко Світлана Яківна,
Інститут української мови НАН України,
завідувач відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Степаненко Микола Іванович,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка, ректор;

доктор філологічних наук, професор
Глущенко Володимир Андрійович,
Донбаський державний педагогічний
університет, завідувач кафедри германської
та слов'янської філології;

доктор філологічних наук, професор
Ніка Оксана Іванівна,
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка,
професор кафедри української мови
та прикладної лінгвістики.

Захист відбудеться «10» березня 2021 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, Інституту української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті Інституту української мови НАН України (<http://www1.nas.gov.ua/INSTITUTES/IUM/Pages/default.aspx>).

Автореферат розіслано «9» лютого 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

В. М. Фурса

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Посилення уваги до питань історії українського мовознавства, створення та функціонування наукових філологічних осередків, становлення лінгвістичних напрямів, шкіл – ознака української гуманітаристики кінця ХХ – початку ХХІ ст. У європейській лінгвістичній історіографії відомі праці основоположника Харківської філологічної школи О. О. Потебні, а також напрацювання О. Н. Синявського, М. Ф. Сулими, М. Д. Гладкого, Л. А. Булаховського, К. Т. Німчинова, М. Ф. Наконечного, Б. Д. Ткаченка, Ю. В. Шевельова та ін., які заклали підґрунтя науки про літературну мову, виробили принципи теоретико-практичного аналізу та опису всіх рівнів української літературної мови, випрацювали засади її нормування і кодифікації.

На сьогодні лінгвістична історіографія Харківської філологічної школи (далі – ХФШ) репрезентована працями:

- про теоретичний і практичний доробок учених-новаторів, творчих особистостей: *О. О. Потебні* (В. Ягич, Д. М. Овсянко-Куликовський, М. Г. Халанський, В. І. Харцієв, Б. М. Ляпунов, М. Ф. Сумцов, О. В. Ветухов, Л. А. Булаховський, Ю. В. Шевельов, І. М. Фізер, В. Ю. Франчук, О. І. Білодід, Л. А. Лисиченко, С. Я. Єрмоленко, Ф. С. Бацевич, О. О. Маленко, Є. Х. Широкоград, Н. О. Мех), *Л. А. Булаховського* (І. К. Білодід, Т. Б. Лукінова, С. П. Бибик, Т. Ю. Лисиченко), *О. Н. Синявського* (Ю. В. Шевельов, М. А. Жовтобрюх, А. П. Грищенко, О. С. Черемська); *М. Ф. Наконечного* (О. С. Юрченко, О. Г. Муромцева), *К. Т. Німчинова* (Ю. В. Шевельов, О. С. Юрченко), *Б. Д. Ткаченка* (З. Т. Франко, Т. Б. Лукінова, О. С. Черемська), *Ю. В. Шевельова* (П. Ю. Грищенко, Л. Т. Масенко, В. С. Калашник, О. Г. Муромцева, І. В. Муромцев, С. П. Бибик, С. В. Вакуленко, К. Д. Каруник);
- про роль учених Харківського університету в системному аналізі історичної еволюції української мови в загальнослов'янському контексті (М. К. Грунський, О. Горбач, В. М. Русанівський, Р. В. Кравчук, А. А. Москаленко, В. В. Німчук, Т. Б. Лукінова, С. П. Бевзенко, В. В. Лучик, А. І. Даниленко, А. П. Загнітко, М. Мозер);
- про напрями та аспекти діяльності ХФШ (О. І. Білодід, М. Г. Булахов, П. Д. Тимошенко, Б. В. Кобилянський, І. І. Ковалик, С. П. Самійленко, Г. М. Удовиченко, В. Ю. Франчук, Л. А. Лисиченко, М. П. Кочерган, В. А. Глущенко, Ф. С. Бацевич);
- про науковий доробок харківських мовознавців 20–30-х рр. ХХ ст. (І. Огієнко, Ю. В. Шевельов, М. А. Жовтобрюх, В. В. Німчук, В. М. Брицин, О. О. Тараненко, Л. Т. Масенко, Л. І. Мацько, О. Г. Муромцева, О. І. Ніка);
- про засади вноормування української літературної мови у 20–30-х роках ХХ ст. (Ю. В. Шевельов, А. П. Грищенко, Л. М. Полюга, К. Г. Городенська, С. Я. Єрмоленко, І. В. Муромцев, І. М. Кочан, Л. О. Симоненко, Л. Г. Боярова, О. І. Скопненко, О. М. Данилевська, І. Д. Фаріон, Л. В. Струганець, Г. П. Мацюк, Т. А. Коць, А. С. Попович, Ю. А. Чернобров);

- про введення в суспільно-культурний науковий контекст раніше заборонених постатей українського мовознавства, праці яких присвячені питанням формування літературної мови початку ХХ ст. (І. Огієнко, Ю. В. Шевельов, М. А. Жовтобрюх, С. П. Бевзенко, Г. М. Удовиченко, С. Я. Єрмоленко, О. Г. Муромцева, І. В. Муромцев, Л. І. Шевченко, М. І. Степаненко, П. О. Селігей, Р. А. Трифонов).

Обраний для аналізу часовий відтинок 20–30-х рр. ХХ ст. у тривалій історії ХФШ детермінований: а) методологічною переорієнтацією українського мовознавства, зумовленою екстралінгвальними змінами у функціонуванні української мови в освіті, культурі, науці; б) інтенсифікацією розвитку основних напрямів мовознавчих досліджень: порівняльно-історичного, психологічного, системно-структурного. Зазначений період розвитку ХФШ збігається з добою українізації, з посиленням уваги, як і в європейських лінгвістичних школах першої третини ХХ ст., до обґрунтування теорії літературної мови, з виробленням шляхів її унормування, кодифікації та соціально-культурного функціонування. Це були успішні спроби легітимації української літературної мови, які завершилися ухваленням соборного Харківського правопису (1928).

Окреслення теоретичних засад, шляхів становлення, місця і ролі українського мовознавства у світовій гуманітаристиці потребує розширеного контексту – лінгвістичної історіографії, лінгвоперсонології, наукознавства, що й підтверджує **актуальність** дослідження ХФШ в історії українського мовознавства 20–30-х рр. ХХ ст. Простежити зв'язок харківських мовознавців з еволюцією європейської лінгвістичної думки в ХІХ – першій третині ХХ ст. неможливо без застосування критеріїв історичного та синхронного наукознавства, випрацювання наукознавчого підходу до концепту «філологічна школа», принципів співвіднесення тієї чи тієї мовно-культурної особистості, її теоретико-практичного доробку з певним навчально-освітнім центром. Лінгвістична історіографія ХФШ потребує міждисциплінарного осмислення й узагальнення знань про суспільну вагу української літературної мови з урахуванням рефлексій того чи того вчення в гуманітаристиці.

Мета роботи – комплексно проаналізувати теоретико-практичну діяльність представників ХФШ у 20–30-х рр. ХХ ст., простежити історіографію становлення та розвитку мовознавства в Харківському університеті та в Україні загалом упродовж ХІХ – першої третини ХХ століття.

Поставлена мета зумовила розв'язання таких основних **завдань**:

- 1) випрацювати методологічні засади інтегративного підходу до об'єктів лінгвістичної історіографії;
- 2) з'ясувати критерії диференціації наукових, зокрема філологічних, шкіл, напрямків, течій та окреслити теоретико-методологічні засади їх дослідження з погляду наукознавства;
- 3) визначити зміст поняття «Харківська філологічна школа» в українській лінгвістичній історіографії;

4) виокремити етапи формування ХФШ та простудіювати вплив слов'янознавчих досліджень у Харківському університеті на започаткування українознавчих студій;

5) простежити значення ХФШ у формуванні наукових напрямів вивчення української мови, зокрема в контексті фіксації її літературної норми;

6) всебічно проаналізувати філологічні погляди О.О. Потебні, зосередивши увагу на концепції словесності та народності, психолінгвістичній та граматичній теорії;

7) з'ясувати зміст поняття «потебнянство», установити диференційні ознаки школи; обґрунтувати науково-теоретичне значення праць потебнянців у науковому контексті доби та в історії українського мовознавства;

8) систематизувати погляди мовознавців ХФШ 20–30-х років ХХ ст. на шляхи формування та в нормування української літературної мови і впровадження відповідних методологічних засад в освітню й дослідницьку практику в Україні;

9) зафіксувати етапи нормування української літературної мови у 20–30-ті рр. ХХ ст.;

10) з'ясувати місце та роль лексикографічних праць представників ХФШ в історії східноєвропейської літературно-мовної традиції;

11) конкретизувати внесок учених ХФШ у розвиток теоретико-практичних засад мовознавства, зокрема в контексті лінгвоперсонології.

Об'єктом дослідження є праці представників ХФШ ХІХ – ХХІ ст., присвячені питанням становлення й розвитку науки про мову, історію української мови в контексті формування літературного різновиду національної мови.

Предмет дослідження – наукові ідеї, теоретичні концепції та погляди представників ХФШ ХІХ – 20–30-х рр. ХХ ст., які обґрунтовували потребу дослідження української мови як соціокультурного феномену, умотивованості зміни методологічних і лінгводидактичних засад українського мовознавства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну працю виконано в межах наукової проблематики: а) відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України – «Сучасна лінгвостилістика в інтегративній науковій парадигмі» (державний реєстраційний номер 0113U1489) та «Лінгвософія українських текстів ХХІ ст.» (державний реєстраційний номер 0118U002069); б) кафедри українознавства і мовної підготовки іноземних громадян Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця – «Актуальні проблеми функціональної лінгвістики» (державний реєстраційний номер 0117U007650).

Тему дисертації затверджено на засіданні Наукової ради «Українська мова» Інституту української мови НАН України (протокол № 72 від 11 червня 2015 р.).

Джерельна база роботи: часописи «Харьковскій Демокритъ» (1816), «Украинскій вѣстникъ» (1816–1819), «Украинскій журналъ» (1824–1825),

«Українській альманахъ» (1831), «Журналь Министерства народнаго просвѣщенія» (1834–1917), «Снѣпъ» (1841), «Молодикъ» (1843–1844); збірники ХІФТу: «Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго общества» (1886–1914), «Вѣстникъ Историко-филологическаго общества при Харьковскомъ университетѣ» (1911–1914), «Труды XII археологическаго сѣзда въ Харьковѣ» (1905), «Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія» (1993–2019); «Записки Історико-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук» (1919–1931); «Записки наукового товариства імені Т. Шевченка» (1892–1937); «Біобібліографічний словник учених Харківського університету» (2019); мовознавчі праці представників ХФШ з історії української літературної мови та мовознавства, історії філологічного факультету та наукових шкіл Харківського університету ХІХ–ХХ ст.: І. С. Рижського, І. Орнатовського, І. Ф. Тимківського, І. І. Срезневського, А. Л. Метлинського, М. І. Костомарова, О. О. Потебні, О. М. Веселовського, М. Ф. Сумцова, Д. І. Багалія; наукові статті з проблем формування літературного стандарту української мови: О. Н. Синявського, О. Б. Курило, М. Ф. Сулими, М. Д. Гладкого, Л. А. Булаховського, К. Т. Німчинова, Б. Д. Ткаченка, М. Ф. Наконечного, Ю. В. Шевельова; публіцистичні, науково-методичні, а також лексикографічні джерела досліджуваного періоду.

Використано історичні та сучасні лексикографічні видання: «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907–1909); «Словник української мови», упорядкований Б. Грінченком, за редакцією С. О. Єфремова та А. В. Ніковського в чотирьох томах (1927–1928) [репринт 2017 р.]; «Російсько-український словничок термінів природознавства та географії» К. Дубняка (1917); «Словник української фізичної термінології» О. Курило (1918); «Словник хемичної термінології» О. Курило (1923); «Словник математичної термінології» Ф. Калиновича (Ч. І, 1925; Ч. ІІ, 1926; Ч. ІІІ, 1931) [репринт 2020 р.]; «Словник ділової мови: термінологія та фразеологія», укладений М. Дорошенком, М. Станіславським та В. Страшкевичем (1930) [репринт 2018 р.]; «Практичний російсько-український словник», укладений М. Йогансенем, М. Наконечним, К. Німчиновим та Б. Ткаченком (1926); «Правописний словник» Г. Голоскевича (1929, 1930); «Російсько-український словник» О. Ізюмова (1926); «Правописний словник» О. Ізюмова (1930, 1931); «Російсько-український словник» за редакцією А. Ю. Кримського та С. О. Єфремова в чотирьох томах (Т. 1: А–Ж (1924); Т. 2: З–Н (вип. 1–3, 1929–1933); Т. 3: О–П (вип. 1–2, 1927–1928) [репринт 2016 р.]; «Словник української мови» в 11 томах (1970–1980); «Словарь современного русского литературного языка» в 17 томах за редакцією В. І. Чернишова (1948–1965); «Російсько-український словник сталих виразів» І. Виргана, М. Пилинської (2009) та ін.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та розв’язання визначених завдань використано такі методи: *історіографічний* (для вивчення мовних фактів з урахуванням історико-культурної ситуації); *описовий* (для характеристики зібраного фактичного матеріалу); *порівняльний* (для встановлення спільних і відмінних рис у наукових дослідженнях представників

ХФШ); *абстрактно-логічний* (для виявлення логічних взаємозв'язків між напрямками досліджуваної наукової школи і побудови теорії її функціонування); *системний* (для з'ясування характерних ознак наукової школи); *інтерпретаційний* (для представлення концепцій, поглядів, взаємозв'язків, суперечливих трактувань); *актуалістичний* метод, який спирається на онтологічний, операціональний і телеологічний компоненти (за В. А. Глущенком); метод *контекстуалізації* (для відтворення лінгвістичного контексту в історичній ретроспективі).

Наукова новизна дослідження. У роботі вперше в лінгвоукраїністиці простежено історичну динаміку формування філологічної школи в Україні, запропоновано модель наукової філологічної школи, що ґрунтується на синтезі теорії і практики. Залучено нові джерела – українські лінгвістичні праці, які тривалий час були поза увагою мовознавців. Реалізовано комплексний підхід до вивчення наукової діяльності представників Харківської філологічної школи. Створено цілісну лінгвоісторіографічну концепцію формування й розвитку цієї школи в ХІХ – першій третині ХХ ст. як просторового і часово змінюваного науково-освітнього дискурсу. Запропоновано періодизацію діяльності ХФШ упродовж ХІХ – першої третини ХХ ст. Об'єктивовано історичну ретроспективу становлення української науки про літературну мову з урахуванням змінюваних концептуальних засад мовознавства та ролі мовної особистості вченого. Узагальнено погляди представників харківської філологічної традиції у взаємозв'язку аспектів дослідження мови як суспільного явища і як мовної системи щодо розвитку й нормалізації української літературної мови та з урахуванням загальноєвропейського контексту.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що її ідеї та висновки розширили знання про особливості вітчизняного лінгвоісторіографічного процесу, доповнили і поглибили теоретичні засади наукознавства, лінгвоперсонології, історії українського мовознавства, історії літературної мови, лексикології, лексикографії, культури української мови та лінгвостилістики. Результати дослідження сприятимуть осмисленню понять і категорій «наукова школа», «науковий напрям», «потєбнянство», «літературна мова», «Харківська філологічна школа». Аналіз проблем нормування літературної мови у ХХ ст., викладених у працях представників ХФШ (О. Н. Синявського, О. Б. Курило, Л. А. Булаховського, М. Ф. Наконечного, Б. Д. Ткаченка, М. Ф. Сулими, В. М. Ганцова, М. Д. Гладкого), реалізація нормативних приписів науковців у кодифікаційній практиці 20–30-х рр. ХХ ст. стануть важливим джерелом вивчення культуромовних тенденцій в українській мові. Концепція дисертації слугуватиме розвиткові наукознавчих, лінгвоісторіографічних, лінгвоперсонологічних принципів аналізу формування філологічних осередків в інших слов'янських країнах.

Практичну цінність отриманих результатів дослідження визначає введення до наукового обігу нових та маловідомих наукових джерел, які можуть бути використані для створення таких освітньо-дослідницьких

спецкурсів, як лінгвоісторіографія, лінгвоперсонологія. Матеріали дослідження знайдуть застосування в лінгводидактиці – у викладанні історії української літературної мови, історії українського мовознавства, історії українського правопису, лексикології, лексикографії, лінгвостилістики, культури мови. Систематизовані й узагальнені лінгвальні та теоретико-методологічні факти слугуватимуть у науково-пошуковій роботі студентів та здобувачів наукових ступенів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорено на звітних наукових конференціях викладачів ХНЕУ ім. С. Кузнеця, концепцію та результати дослідження апробовано на засіданні відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (протокол № 9 від 15 жовтня 2020 р.), викладено в доповідях на таких наукових заходах:

— міжнародних наукових і науково-практичних конференціях (37): «Традиції і сучасне в українській культурі» (Харків 2002); «Українська мова в часі і просторі» (Львів 2004); «Загальнолюдські цінності та національний менталітет у дзеркалі слов'янських літератур» (Луцьк 2004); «П'яти Лесезнавчі наукові читання» (Луцьк 2005); «Українська преса початку ХХ століття як націєтворчий чинник» (Полтава 2005); «Актуальні проблеми функціональної лінгвістики» (Харків 2005); «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ 2006, 2009); «Міжкультурні комунікації: проблеми російсько-українського білінгвізму» (Алушта 2006); «Українська термінологія і сучасність» (Київ–Умань 2007); «Текст та його одиниці в аспекті різних лінгвістичних парадигм (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2007); «Скарына і наш час» (Гомель, Білорусь 2008); «Наукова спадщина Юрія Шевельова і світ сучасної української філології» (Харків 2008); «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків 2010, 2012, 2014, 2016, 2018); «Міжкультурні комунікації: ноосферна парадигма в мові» (Алушта 2008); «Мовно-культурна комунікація в сучасному соціумі» (Київ 2008); «Українство у світі: Україна є там, де живуть українці» (Чернігів 2009); «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ 2009); «Лінгвістичний опис художнього тексту в структурній та антропоцентричній парадигмах (на матеріалі української та російської мов)» (Харків 2010); «Українська журналістика у двохсотлітній ретроспективі» (Харків 2012); «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог 2015); «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного знання: традиції і новаторство» (Харків 2017); «Свобода в українській літературі: від свободи творчості до свободи сприйняття» (Харків 2017); «Славянские чтения–10» (Кишинів, Молдова 2018); «ХІІ Кирило-Мефодіївські читання (до 200-річчя від дня народження академіка І. І. Срезневського)» (Харків 2012); «Язык и культура в эпоху глобализации» (Санкт-Петербург, Росія 2015); «Tradiție și inovație în cercetarea filologică» (Бельці, Молдова 2015); «Лексикографія в началото на ХХІ в.» (Софія, Болгарія 2015); «Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати» (Братислава, Словаччина 2016); «Людина і право в

сучасних ЗМІ» (Одеса 2018); «Styl i ramięc» (Ополе, Польща 2018); «Художній текст: лексика, граматики, стилістика» (Харків 2018); «Наукові школи в гуманітаристиці: критерії, традиції, взаємовпливи (XIX Кирило-Мефодіївські читання)» (Харків 2019).

— всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях (21): «Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та українська культура XIX–XX століть» (Харків 2003); «Теоретичні і практичні аспекти культури мови» (Тернопіль 2004); «Муромцевські читання» (Харків 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2017); «Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві» (Харків 2006); «Григорій Квітка-Основ'яненко у просторі й часі української культури» (Харків 2013); «Слово – текст – мова у дослідницьких парадигмах сучасної лінгвістики» (Харків 2015); «Актуальні проблеми культури української мови і мовлення» (Острого 2015); «Слово – текст – мовна картина світу (до 180-річчя від дня народження О. О. Потебні)» (Харків 2015); «Історико-культурна спадщина родини Алчевських: теоретичні та прикладні аспекти біографістики» (Харків 2016); «Всеукраїнські Грищенківські читання» (Ніжин 2016); «Теоретичні та прикладні аспекти біографістики (до 100-річчя від дня народження Д. І. Багалія)» (Харків 2017); «Культура слова» і час (до 50-річчя видання)» (Київ 2017); «Філологічний факультет Харківського університету: від заснування до сьогодення» (Харків 2018); «Науковий доробок професора О. Г. Муромцевої в українському мовознавчому вимірі» (Харків 2018); «Правда життя й міф літератури (до 100-річчя від дня народження Олесея Гончара)» (Харків 2018); «Всеукраїнські Дорошенківські читання» (Харків 2019).

— всеукраїнському семінарі молодих учених (1): «Філологія початку XXI сторіччя: традиції та новаторство» (Київ 2017).

Публікації. Основні теоретичні положення і результати дисертації викладено в монографії «Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (XIX – перша третина XX ст.)» (Харків: Видавець Олександр Савчук, 2020. 39, 3 умовн. друк. арк.), у 44 наукових публікаціях, із них 21 – у фахових виданнях України, 9 – у виданнях інших держав, 14 – у збірниках матеріалів конференцій).

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'ятьох розділів, висновків, списку використаних джерел та наукових праць (700 позицій), додатка А (Список публікацій за темою дисертації. Апробація результатів дослідження).

Загальний обсяг дисертації – 493 сторінки (24,04 авт. арк.), обсяг основного тексту – 411 сторінок (20,76 авт. арк.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, стан її наукового опрацювання, указано на зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження,

окреслено наукову новизну, теоретичне й практичне значення отриманих результатів та форми апробації основних положень дисертації.

У першому розділі «Харківська філологічна школа в історії української гуманітарної науки» представлено науковий осередок як об'єкт дослідження в наукознавстві, лінгвоісторіографії та лінгвоперсонології. Випрацьовано критерії диференціації національноцентричних наукових напрямів і концепцій, обґрунтовано лінгвософські, історичні та соціокультурні передумови становлення і теоретичні засади дослідження ХФШ.

Визначено структуру, типологічні ознаки поняття «наукова школа». Закцентовано на загальних принципах застосування цього поняття (*наукова традиція, вчення, напрям, течія*), критеріях виділення (*лідер, послідовники (учні), представники; установи, власна ідеологія та видання й поширення наукових досягнень*), характерних внутрішньоорганізувальних рисах (*колективна форма творчості, ідейний та морально-психологічний, організаційний вплив визнаного вченого, новизна змісту і методів наукових досліджень*), релевантних ознаках (*вагомість і суспільна визнаність одержаних результатів; авторитет у певній галузі науки; оригінальність методики досліджень, спільні наукові погляди; висока кваліфікація дослідників, згуртованих навколо провідного вченого*).

Становленню і розвитку лінгвоукраїністики в досліджувані 20–30-ті роки ХХ ст. передував історичний розвиток ХФШ у ХІХ ст. Застосований ретроспективний аналіз, історіографічний, абстрактно-логічний методи вивчення фактичного матеріалу вможливили виокремлення в цьому столітті таких етапів філологічних студій:

I. 10–20-ті рр. – початок вивчення класичної філології й риторики, запровадження викладання словесності;

II. 30–50-ті рр. – нагромадження досліджуваного етнографічного матеріалу, який став ґрунтовною джерельною базою для лінгвістичних досліджень у наступний період; підготування перших діалектологічних розвідок, вивчення фонетичних, лексичних, граматичних особливостей слов'янських мов, зокрема й у зіставному аспекті;

III. 60–90-ті рр. – актуалізація ідеї зв'язку мови народності з психологією народності.

Для названих часових відтинків функціонування ХФШ у ХІХ ст. характерні три напрями наукового пізнання феномену мови: 1) порівняльно-історичний, зосереджений на питаннях походження мови, на генетичній спорідненості української мови з іншими слов'янськими мовами; 2) логічний, пов'язаний із пошуком загального, віднесеного до сфер мислення, і часткового, співвіднесеного з національною формою мови; 3) психологічний, що охоплює проблему розуміння, співвідношення мови і мислення, семантичної інтерпретації мовних фактів.

Акцентовано, що для першої третини ХХ ст. як наступного періоду історичного розвитку ХФШ визначальним був системно-структурний підхід до опису мовних фактів. У межах цього наукового напрямку переважали два

аспекти дослідження явищ мови: 1) літературно-нормативний; 2) функціональний.

Аналіз формування та розвитку ХФШ упродовж ХІХ (оскільки йшлося про синтез народної й книжної традиції, хутірських та урбаністичних елементів) – першої третини ХХ століття засвідчив зв'язок історії мовознавства в Харківському університеті та загалом в Україні з процесами національно-культурного відродження на Слобожанщині наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Так, відкриття Харківського університету сприяло гуртуванню вчених-однодумців (І.С. Рижський, І. Орнатовський, І.Ф. Тимківський, П.П. Гулак-Артемовський та ін.), зокрема формуванню школи філософії мови.

З погляду лінгвоперсонології та наукознавства всебічно схарактеризовано особистість фундатора і головного теоретика ХФШ – О.О. Потебні. Обґрунтовано належність до наукової школи О. О. Потебні учнів, прихильників і послідовників («потебнянців»), розкрито напрями їхньої діяльності («потебнянство», «неопотебнянство»). До безпосередніх учнів зараховано мовознавця М. Г. Халанського, літературознавців А. Г. Горнфельда та Б. А. Лезіна, а також історика, етнографа і мовознавця М. Ф. Сумцова, який уклав першу бібліографію наукових праць свого вчителя. Зафіксовано різні критерії зарахування вчених до потебнянців. Справжнім учнем і послідовником «Харківської школи О. Потебні» Ю. В. Шевельов вважає лише О. В. Попова, зараховуючи інших тільки до «представників». М.А. Кондрашов серед «потебнянців» відзначив Д. М. Овсянико-Куликовського, О. В. Попова, В. І. Харцієва, Б. М. Ляпунова, О. В. Ветухова, І. М. Белорусова, О. І. Соболевського, Е. Вольтера, Й. Мікколу¹. До представників школи уналежнюють професора Варшавського університету М.О. Колосова, який навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Як послідовників О. О. Потебні, які розвинули його синтаксичну теорію, характеризують О. М. Пешковського та Ф. Є. Корша (Б. В. Кобилянський і М. П. Кочерган). Дехто послідовниками синтаксичних досліджень О. О. Потебні вважає О. О. Шахматова, Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова. За ідейними, тематичними та методичними позиціями до ХФШ можна зарахувати: із нехарків'ян – В. М. Ганцова, К. П. Михальчука та О. Б. Курило, а з харків'ян – молодограматика С. М. Кульбакіна; славістів М. С. Дринова та М. К. Грунського, і україністів О. Н. Синявського, Л. А. Булаховського, М. Д. Гладкого, Б. Д. Ткаченка, М. Г. Йогансена, М. Ф. Наконечного, О. М. Матвієнка, русистів М.М. Баженова та О. М. Фінкеля, а також відомих літературознавців О. І. Білецького, А.П. Шамрая та Б. О. Навроцького.

Характерною особливістю діяльності ХФШ кінця ХІХ ст. і першої третини ХХ ст. була її причетність до розвитку лінгвістики інших слов'янських країн, що зумовлювалося історичними обставинами та сприяло визначенню місця й ролі української мови в загальноєвропейському контексті.

¹ Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. Москва: Просвещение, 1979. С. 92.

У другому розділі «Слов'янознавчі дослідження в Харківській філологічній школі ХІХ ст.» відзначено синкретизм (синтез гуманітарних наук, дотримання принципу історизму) наукових пошуків харківських професорів-філологів, зумовлений західноєвропейськими впливами. Перше покоління представлено вченими, які досліджували проблеми співвідношення мови і мислення, слова і поняття. Усвідомлення потреби глибше пізнати природу мовних явищ спонукало вчених розробляти загальні засади теорії словесності (І. С. Рижський, І. Орнатовський, І. Ф. Тимківський, Р. Т. Гонорський, І. Я. Кронеберг, О. В. Склабовський, І. І. Срезневський). У 10–20-х роках ХІХ ст. у Харкові видано кілька підручників універсальної граматики російської та латинської мов, зокрема: «Введение въ кругъ словесности» Івана Рижського (1806); «Новѣйшее начертаніе правилъ російской грамматики, на началахъ всеобщей основанныхъ» Івана Орнатовського (1810); «Опытный способъ къ философическому познанію російскаго языка» Іллі Тимківського (1811); «Начертаніе всеобщей грамматики» Людвіга Якоба (1812) та «Латинская грамматика» Івана Кронеберга (1820), що дало підстави Ю. В. Шевельову зробити висновок про функціонування в Харківському університеті *школи філософії мови*.

Для цього періоду показова тенденція пов'язувати дослідження історії мови з історією народу, тобто обґрунтовувати поняття «національного самоозначення». Мову як характерну ознаку української народності розглядали представники «харківської трійці» – І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський. Харківську школу романтиків згуртувала ідея дослідження історичних джерел української культури, вивчення фольклору, етнографії, характерних ознак української мови, наявних у територіальних діалектах.

З діяльністю романтиків пов'язані перші в Україні науково-публіцистичні видання – часописи «Харьковскій Демокритъ» (1816); «Украинскій вѣстникъ» (1816–1819); «Украинскій журналъ» (1824–1825); «Украинскій альманахъ» (1831). Ці видання містили багатий матеріал з історії України, географії, етнографії (як російською, так і українською мовами); публікували літературні твори українською мовою і виступи на її захист, зокрема П. П. Гулака-Артемівського та І. Г. Кулжинського.

Харківський історик М. І. Костомаров був першим, хто здійснив спробу аналізу літературного процесу в Україні першої половини ХІХ ст. (від І. Котляревського до харківських романтиків) у праці «Обозреніе сочиненій, писанныхъ на малороссійскомъ языкѣ» (1843), де зосередив увагу на творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, ранніх творах Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка та поетів-романтиків і висловив ідею просвіти народу насамперед рідною мовою.

Потужний етнографічний струмінь досліджень вплинув на формування наукових поглядів А. Л. Метлинського (псевдонім Амвросій Могила). У збірці власних поетичних творів і переспівів «Думки і пісні та ще дещо» (1839) автор замість передмови помістив нарис «Заметки относительно южнорусского языка», у якому висловлював думки про історію української мови, давність її

походження, наголошував на тому, що українська мова має право на розвиток, як мови інших слов'янських народів. Учений видавав український літературний альманах «Южный русский сборникъ» (п'ять випусків, 1848 р.), де в передмові виступав на захист української мови, літератури та народної творчості, подав «Правописание южнорусского языка или нарѣчія». В автобіографії О. О. Потебня саме цей збірник називає першою книгою, за якою він пізнавав мову.

Порівняльно-історичні славістичні дослідження здійснював І. І. Срезневський. Він розробив основні принципи викладання історії слов'янських мов та культур, довів, що зіставлення з іншими слов'янськими сучасних східнослов'янських мов допомагає зрозуміти внутрішню логіку розвитку останніх як певних систем. Він окреслив коло джерел вивчення історії мови – «1) факти сучасної мови; 2) факти споріднених мов; 3) матеріал давніх писемних пам'яток»². Спираючись на писемні джерела української мови ХІХ ст., він одним із перших висловив думку, що українська мова – самостійна мова, що вона є однією з найбагатших слов'янських мов.

З'ясовано, що період українського романтизму спричинився до обговорення правописних проблем та створення лексикографічних праць.

У праці «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» (1818) О. О. Павловського та у виданнях поетів-романтиків (альманахи О. О. Корсуна «Сніпъ» та І. Є. Бецького «Молодикъ») застосовано фонетичний принцип правопису, що формувало основу правописних норм. Українські письменники першої половини ХІХ ст. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка, О. М. Бодяньський, Л. І. Боровиковський, П. П. Гулак-Артемівський, М. І. Костомаров (Ієремія Галка) та ін. намагалися базувати український правопис на фонетичному принципі, послідовно використовуючи при цьому сучасну для них російську графіку. Дискусія між Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком та М. О. Максимовичем продемонструвала різні підходи до правописних питань: прихильність до фонетичного правопису у харківських письменників, орієнтацію на етимологічний – у М. О. Максимовича.

Перші словники М. А. Цертелева, І. Г. Кулжинського, А. Л. Метлинського, додані до етнографічних збірників, лексикографічні праці П. П. Білецького-Носенка, П. С. Морачевського, О. С. Афанасьєва-Чужбинського, М. В. Закревського зафіксували мовний матеріал східноукраїнських говірок, засвідчили лексичне багатство української живомовної практики, яка лягла в основу формування нової літературної мови та її норм.

У третьому розділі «О. О. Потебня і Харківська філологічна школа» узагальнено напрями науково-освітньої діяльності О. О. Потебні та його учнів і послідовників.

² Глущенко В. А., Рябініна І. М. Джерела вивчення історії східнослов'янських мов у працях М. О. Максимовича. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології*. Слов'янськ, 2017. Вип. 4. С. 5–15.

О. О. Потебню (1835–1891) вважають фундатором ХФШ і вченим, з діяльністю якого пов'язана історія становлення українського мовознавства ХХ ст. Відзначено широту наукових зацікавлень ученого, який досліджував фонетичні та граматичні особливості східнослов'янських мов у їх еволюції, розробляв теорію походження і розвитку мови, історичну граматику, семасіологію, вивчав фольклор, етнографічні матеріали, історію літератури, стояв біля витоків словесності та лінгвопоетики. Праці О. О. Потебні, присвячені актуальним лінгвопсихологічним, ономасіологічним напрямам сучасного мовознавства, проблемам взаємовідношення мови і мислення, мови і нації, становлять надбання національної, загальноєвропейської культури.

Оскільки наукова діяльність О. О. Потебні припадає на другу половину ХІХ ст. – період становлення лінгвістичної славістики та індоєвропейістики в Україні в умовах належності її східних і південних територій до складу Російської імперії, діяльність ученого в дорадянській історіографії здебільшого потрактовують у контексті російської філологічної науки. Із цієї причини виникають дискусії з приводу українського і російського джерел у ХФШ. Не заперечуємо того, що в умовах бездержавності українські вчені, з-поміж яких і український мовознавець О. О. Потебня, прислужилися й іншим культурам. «Тематикою, ідеологією і почуттям (від себе додамо – і за матеріалом досліджень. – *О. Ч.*) О. О. Потебня був насамперед українським науковцем». Хоч наукові праці мовознавця написані здебільшого російською мовою, його «фразеологічне мислення» було «виразно українське», він прагнув максимально «сприяти збереженню української мови і тим самим простелити шлях її майбутньому усамостійненню»³.

Для першого періоду наукової діяльності О. О. Потебні характерна увага до словесності й творчості, пов'язана зі збиранням етнографічних і фольклорних матеріалів, що вже активно робили його попередники в перший період формування ХФШ І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський. Значного поширення набула потебнянська теорія словесності та народності. Питання народності й мови, нації та особистості, двомовності й розвитку дитини О. О. Потебня розглядав із погляду перспектив у націй і мов. Приділивши значну увагу питанням єдності свідомості та мовлення, взаємозв'язку мови та мислення, в основі опрацювання яких – теорія щодо провідної ролі мови у формуванні свідомості та мислення, учений дійшов висновку щодо феномену мови, її важливості й природної значущості як для окремої людини, так і для цілого етносу. Заслуга О. О. Потебні в тому, що він віддавав перевагу національному, розпочав дослідження характерних рис української мови в зіставленні з іншими слов'янськими мовами. На глибоке переконання вченого, мова – спосіб буття етнічної самосвідомості. Учений обстоював цінність кожної мови, підкреслюючи, що зазвичай люди добровільно не відмовляються від рідної мови, й утверджував думку, що літературну мову

---

³ Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови. *Вибрані праці: у 2 кн.* / упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. Кн. 1. С. 463.

варто творити на народній основі: «Вивчення напрямів народного мислення, висловлених мовою, отже того, що тільки й повинно називатися народністю, є найвище завдання мовознавства»⁴.

Психолінгвістична концепція О. О. Потебні, вибудована на основі взаємозв'язків *мова – індивід – суспільство*, довершена за своєю логікою і філософськи обґрунтована. В її основі – теорія про *внутрішню форму слова*, яку вчений трактував як ознаку, що виникає як наслідок асоціації між двома реаліями дійсності, спільне між двома порівнюваними складними мисленнєвими одиницями: «взаємовідношення змісту думки і свідомості», яке засвідчує, «як уявляє людина власну думку». За О. О. Потебнею, мова – це система знаків, що дає змогу не лише відображати внутрішній світ індивіда, але й зберігати та передавати інформацію, зумовлену екстралінгвальними чинниками. У вченні О. О. Потебні мова постає як цілісна система, що складається із трьох структурних рівнів – окремих слів, фразеологізмів і цілих текстів, причому всі ці рівні ізоморфні, а стрижнем, що взаємопов'язує їх, є внутрішня форма, яку вчений розуміє як психологічно наочний образ, що являє собою не строго логічне, а психологічне значення окремого слова, фразеологічного звороту чи цілого тексту. А отже, мова є не тільки і навіть не стільки логічний, скільки психологічний феномен, бо є доступним для спостереження відображенням психологічних переживань людини. Сформульоване вченим поняття «внутрішньої форми слова» закріпилося у філології та розвинене у працях потебнянців і неопотебнянців (А. Г. Горнфельд, Д. М. Овсянко-Куликовський, Б. А. Лезін, О. В. Ветухов) та вітчизняній традиції (Л. Т. Білецький, А. О. Білецький, В. М. Русанівський, М. І. Голянич, О. С. Снітко, В. М. Манакін, Л. А. Лисиченко, О. О. Маленко, С. О. Вербич, К. Г. Городенська, Є. А. Карпіловська, Л. В. Струганець).

О. О. Потебня накреслив шляхи науково-теоретичного осмислення процесу взаємодії окремих лексико-граматичних класів слів (частин мови) і властивих їм граматичних категорій і форм вираження, саме так заклавши основу створення майбутньої функційно-категорійної граматики як нового напрямку у вивченні граматичної системи української мови. Вагомий внесок О. О. Потебні в граматичну теорію полягає в розробленні концепції граматичної форми, яка враховувала формальні й семантичні критерії. Розвинувши поняття «граматичної форми» і «граматичної категорії», О. О. Потебня поглибив учення про частини мови.

Філософсько-лінгвістичний підхід дав змогу О. О. Потебні розглядати міфи, фольклор і літературу як різні знаково-символічні системи, похідні щодо мови. За Потебнею, мова – не лише матеріал поезії, а й сама поезія, «символізм мови... може бути названий її поетичністю»⁵. На багатому фольклорному матеріалі дослідник простежує джерела народно-поетичної символіки, визначає основні взаємозв'язки символу до означуваного в етнографічній розвідці «О долѣ и сродныхъ с нею существахъ» (1865). О. О. Потебня на основі

⁴ Потебня А. А. Мысль и язык. Київ: Синто, 1993. С. 187.

⁵ Потебня А. А. Эстетика и поэтика. Москва: Искусство, 1976. С. 174.

етимологічного та лексико-семантичного аналізу концептуальних понять «щастя», «нещастя», «доля», «лихо», «біда» та ін. в загальнослов'янському контексті розкриває шлях розвитку думки – від міфічного образу до наукового узагальнення. У міфології мислитель убачав перший і необхідний етап пізнання дійсності. Художній твір – однаково авторський і фольклорний, являє собою вираження людських переживань. Художній твір і окреме слово, стверджує О. О. Потебня, мають однакову природу: це засоби поетичної експресії, причому засоби історично детерміновані, оскільки виникають у конкретних історичних обставинах і відображають їх.

В історії мови, на думку вченого, «заслуговує загальної уваги не дослідження звукового вигляду слів, що при всій своїй важливості має л и ш е допоміжне значення, а дослідження того *психічного змісту слів* (виділення наше. – О. Ч.), що не існує без мови та витворюється разом зі звуковою зовнішністю слів»⁶.

Напрями наукової діяльності очільника ХФШ знайшли продовження в дослідженнях представників школи, різнобічні наукові інтереси яких охоплювали проблеми мовознавства та літературознавства, а також стосувалися питань філософії, психології, історії та інших наук. Учні і послідовники О. О. Потебні гуртувалися навколо очолюваної ним кафедри російської словесності в Харківському університеті, Харківського історико-філологічного товариства, Українського наукового товариства (із 1908) в Харкові, навколо періодичних видань: «Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества»(1886–1914); «Вѣстникъ Историко-филологическаго общества» (1911–1914); «Вопросы теории и психологии творчества» (1907–1923). Це формувало традиції ХФШ, які впливали на розвиток філологічної науки у світі.

Багатоаспектність науково-теоретичної діяльності О. О. Потебні відображена в положеннях філософсько-лінгвістичної, лінгвопсихологічної та граматичної концепції **представників його наукової школи**, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дістала назву «потебніанство».

Історично мотивовано змістове наповнення терміна *потебніанство* (фонетичні варіанти *потебніанство*, *потебніянство*), який тривалий час через ідеологічні причини був поза увагою лінгвоісторіографії. Окреслено значення поняття «неопотебніанство» у стосунку до сучасних теорій лінгвістики та літературознавства.

Лінгвоісторіографічний, лінгвоперсонологічний підходи до визначення ролі О. О. Потебні як засновника психологічного напрямку в слов'янській філології виявили еволюцію філософсько-лінгвістичної концепції вченого. Саме це заклало передумови для *потебніанства* – цілісного гуманітарного напрямку, який охоплює дослідження на помежів'ї лінгвістики, літературознавства, філософії, психології та інших гуманітарних наук. Простежено ідеологічно й історично різні трактування *потебніанства* впродовж досліджуваного часового проміжку, зокрема як: 1) філософсько-

⁶ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Москва: Просвещение, 1968. Т. 3. С. 5.

лінгвістична концепція наукової школи О. О. Потебні; 2) напрям у розвитку суспільного знання, сформований учнями й послідовниками О. О. Потебні; 3) філософсько-поетологічна школа, 4) учні О. О. Потебні (*потебнянці*); 5) ревізійністський варіант теорії О. О. Потебні. Для нашого дослідження актуальним є визначення потебнянства: *філологічна школа, створена учнями і послідовниками О. О. Потебні в Харківському університеті наприкінці XIX – у першій третині XX ст.*

Вагомою працею, у якій здійснено першу спробу окреслити поняття «потебнянство», визначити його аспекти як наукової школи та сформулювати завдання потебнянців, є стаття О. В. Ветухова «Потебнянство» (1923). У цій роботі засвідчено такі контекстуальні значення терміна: *духовна основа, розвиток наукових ідей О. О. Потебні, оточення О. О. Потебні, наукова спадщина О. О. Потебні, наукова школа О. О. Потебні*. Ужиті в тексті статті відомі апелятиви засвідчують етапи розгортання діяльності наукової школи О. О. Потебні: *потебнянці, ранні потебнянці, гуртки потебнянців, потебнянські дослідження, потебнянська система, Потебнянський комітет*.

Результатом насиченої різноаспектної діяльності потебнянців наприкінці XIX ст. та особливо у 20-ті роки XX ст. став значний доробок, що склав ґрунтовну основу *потебнянства* не лише на десятиліття, а й подальші століття. Мова йде насамперед про опрацьовані за архівними матеріалами збірки праць О. О. Потебні, які підготували й видали Д. М. Овсянко-Куликовський, М. Ф. Сумцов, В. І. Харцієв, Д. І. Багалій, А. Г. Горнфельд, Б. А. Лезін, М. Г. Халанський, А. П. Машкін, Б. М. Ляпунов. Вони презентують не лише популяризацію спадщини О. О. Потебні, а й ґрунтовні оцінки оригінальних концепцій ученого з ретроспективною проєкцією розвитку його ідей.

Лінгвопсихологічна методологія О. О. Потебні, для якої характерний тісний зв'язок із передовими ідеями європейських мовознавчих і літературознавчих шкіл і напрямів XIX ст., здобула творче осягнення й розвиток у працях учнів і послідовників ученого: (Д. М. Овсянко-Куликовського, О. В. Попова, Б. А. Лезіна, А. Г. Горнфельда, О. В. Ветухова, Б. М. Ляпунова, В. І. Харцієва, М. Ф. Сумцова, М. О. Колосова, М. Г. Халанського, Д. І. Багалія, Д. І. Яворницького, Т. І. Райнова, болгарського історика і філолога М. С. Дринова, литовського етнографа і фольклориста Е. Вольтера, фінського славіста Й. Мікколи та ін.).

Популяризації та розвитку ідей О. О. Потебні були присвячені видання Харківського історико-філологічного товариства («Сборникъ Харьковского историко-филологического общества» (1886–1914) і «Вѣстникъ Историко-филологического общества» (1911–1914), а також неперіодичне видання «Вопросы теории и психологии творчества», що виходило в Харкові за редакцією Б. А. Лезіна протягом 1907–1923 рр. (усього 8 збірників).

З'ясовано, що етнографічні праці О. О. Потебні мали вплив на характер наукових досліджень М. Ф. Сумцова, О. В. Ветухова, М. Г. Халанського, В. І. Харцієва. Професор Харківського університету **М. Ф. Сумцов** був прихильником міфологічної теорії О. О. Потебні. Досліджуючи українську

словесність, М.Ф. Сумцов не оминув своєю увагою проблем “міф і фольклор”, “символ і фольклор”. Як і О.О. Потебня, М.Ф. Сумцов здійснив спробу власної реконструкції давніх уявлень, обрядів, звичаїв, пояснення міфічних елементів та тлумачення символів на основі порівняльних студій, глибокого вивчення побуту народу, творів різних видів та жанрів фольклору, впливу народної творчості на художню літературу. Популяризатор потебнянства **О. В. Ветухов** застосовував потебнянський принцип дослідження словесності в етнографічних працях, присвячених аналізу колискових, заговорів і оберегів різних народів. **М. Г. Халанський** досліджував слов’янський фольклор, захоплювався темою південнослов’янських пісень про королевича Марка і написав оригінальну монографію «Південнослов’янські оповідки про Кралеви́ча Марка у зв’язку із творами руського билинного епосу» (1893), яку відзначив відомий вчений-славист, академік В. Ягич. **В. І. Харцієв** під впливом О.О. Потебні досліджував народну поезію. У праці «Про заспіви та приспіви в народній поезії» («О запевах и припевах в народной поэзии»), за яку відзначений золотою медаллю, він поєднував мовознавство і теорію словесності. Поглиблюють наукову потебніану праці В.І. Харцієва з лінгвістичної теорії поетичної творчості та літературознавства.

Послідовником граматичної теорії О.О. Потебні був **О. В. Попов**, який намагався на основі порівняльно-історичного аналізу багатьох мовних фактів індоєвропейських мов довести, що первинними були не двочленні, а одночленні дієслівні та іменні речення, з яких пізніше постали складні синтаксичні структури. Російський і український учений-славист **Б. М. Ляпунов** найбільшим досягненням О. О. Потебні вважав його дослідження з порівняльного синтаксису, а також погляд ученого на формування російської і української народностей та їхніх мов. Беручи до уваги філологічні висновки О. О. Шахматова та польського мовознавця Т. Лер-Сплавінського, Б. М. Ляпунов стверджував, що єдиної спільнослов’янської мови ніколи не існувало, оскільки вже в епоху праслов’янської мови були наявні помітні діалектні розходження. **Д. М. Овсянко-Куликовський** у праці «Синтаксисъ русскаго языка» (1912) бере за основу ідею про «розвиток речення і частин мови в напрямку «від імені до дієслова» – як ... основу загальної еволюції людського мислення в напрямку від категорії субстанції до категорії дії (процесу)»⁷. Як і О. О. Потебня, учений значну увагу зосереджує на питанні ролі дієслова в реченні й системі частин мови, що викликало позитивний відгук Л. А. Булаховського.

Учені ХФШ взяли участь у формуванні східнослов’янської діалектології як самостійної дисципліни; вони заклали основи вітчизняної україністики; розробили оригінальні синтаксичні концепції. Наголошено на значній кількості прихильників, учнів і послідовників О. О. Потебні, на різнобічності їхніх наукових інтересів; на дослідженні проблем мовознавства та

⁷ Овсянко-Куликовскій Д. Н. Синтаксисъ русскаго языка. Санктъ-Петербургъ: Изд-во И. Л. Овсянко-Куликовской, 1912. С. 8.

літературознавства в інтеграції з досягненнями філософії, психології, історії та інших наук.

У четвертому розділі «**Системно-структурний напрям у Харківській філологічній школі (20–30-ті рр. ХХ ст.)**» наголошено, що впродовж цього часового проміжку, який розпочинає історію українського радянського мовознавства, чітко розмежовані два періоди: I період (1917 – початок 30-х років) характеризується активним дослідженням фонетики і граматики, історії й діалектології української мови, практичним спрямуванням мовознавчих досліджень; II період (30-ті – 40-ві роки) – період наступу на українізацію і репресивної політики держави, коли згорталися теоретичні дослідження і тимчасово зупинилася практична робота.

20-ті рр. ХХ ст. у ХФШ позначені увагою до теоретичного і практичного мовознавства, зокрема лексикографії та термінографії, створення наукової основи для формування літературного стандарту української мови, якого потребувала загальна освіта. Головними питаннями ХФШ, як і українського мовознавства зазначеного періоду, було дослідження фонетичної, граматичної системи української мови, історії мови й діалектології. Осмислення шляхів нормотворчої діяльності ґрунтувалося на теоретичних узагальненнях як російського, так і загальноєвропейського досвіду. Дві концепції – *етнографічна* (формування літературної мови на народній основі) та *поміркована* (долучення іншомовних елементів) значною мірою спиралися на ідеї Є. Будде, Ш. Баллі про розрізнення понять мови як діяльності і мови як системи, що було характерно для концепції представників Празької школи структуралізму.

Здійснювана діяльність, спрямована на стандартизацію української мови, відповідала програмним деклараціям Празької школи. Важливим лінгвістичним здобутком досліджуваного періоду стали праці О. Б. Курило, О. Н. Синявського, М. Ф. Сулими, В. М. Ганцова, М. Д. Гладкого, М. Ф. Наконечного, у яких викладено теоретичні основи уніфікації мовних явищ та концепції практичної реалізації унормування лексичного складу української літературної мови. Установлено, що в процесі нормування мовних одиниць учені зосереджували увагу на таких тенденціях: відмежування від системи російської мови, використання власних мовних ресурсів для називання нових понять та заміни іншомовних слів українськими лексемами.

Уперше в українському мовознавстві зафіксовано вплив структуралізму на розвиток вітчизняного мовознавства 20–30-х рр. ХХ ст., на формування нових лінгвістичних аспектів і методів досліджень. Схарактеризовано ідеї психологічного напрямку та методику системного-структурно аналізу, які мали вплив у сфері фонетики, фонології, семантики, морфології та синтаксису. Аналіз структури мовної системи здійснювано з огляду на зміни в європейському теоретичному мовознавстві.

Створення теоретичної бази мовних норм було мотивоване практичним дослідженням фонетичної системи з урахуванням психологічного підходу, систематизацією морфологічних та синтаксичних мовних одиниць, нормуванням і кодифікацією українського словника.

ХФШ окресленого періоду спирається на традиції слов'янського мовознавства ХІХ ст., залучаючи ідеї психологічного напрямку в дослідженні мовних явищ. Ці впливи особливо відчутні у сфері фонетики й фонології. Харківські дослідники О. Б. Курило, М. Г. Йогансен, І. Троян приділяли увагу психологічному поясненню сутності фонем та процесів сприйняття мови. Проблему фонемного складу української літературної мови досліджували О. Н. Синявський та О. Б. Курило. Описав фонемну систему і ґрунтовно проаналізував орфоепію української мови І. Троян. У 1925 р. при Харківському інституті народної освіти організовано кабінет експериментальної фонетики. На основі застосування експериментально-фонетичного приладу – кімографа – проведено за участі В. П. Беседіної-Невзорової дослідження фізіологічних та акустичних змін під час артикуляції звуків мовлення.

М. Ф. Наконечний у праці «Українська мова» (1928) подав визначення поняття «фонема» і описав орфоепію літературної мови. Питання українського наголошування дослідив Л. А. Булаховський у працях «Наголос українських прикметників» (1927), «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу» (1928) та ін.

Практичне спрямування українського мовознавства засвідчили праці з лінгводидактики, зокрема українські граматики. У Харкові опубліковано «Короткий нарис української мови» (1918) О. Н. Синявського, підготовлено перший посібник з історії української мови для студентів «Українській мові. Краткій очеркъ исторической фонетики й морфологии» (1919) С. М. Кульбакіна, «Український язик у минулому і тепер» (1925) К. Т. Німчинова та практичні посібники: «Українська мова» (1928) М. Ф. Наконечного, «Підвищений курс української мови. Підручник для педвузів» (1931) за редакцією Л. А. Булаховського. Науковці писали про потребу ґрунтовнішого вивчення базових понять і методів, заперечували існування активних дієприкметників на *-чий*, *-(в)ший* в українській мові та пасивних на *-мий*; приділяли увагу функціонуванню в українській мові конструкцій із предикативними формами на *-но*, *-то*, обговорювали питання структури й значення бездієслівних речень, теорію односкладного речення. У дослідженні І. Огієнка відзначено урахування психолінгвістичного підходу О. О. Потебні до аналізу синтаксичних явищ. Характеризуючи стан розвитку синтаксису досліджуваного періоду, у праці «Складня української мови» (1935) Іван Огієнко наголошує, що на відміну від західноукраїнської мовознавчої науки в Східній Україні з'явилися цінні синтаксичні праці, написані під впливом О. О. Потебні. Серед послідовників О. О. Потебні вчений називає представника Київської філологічної школи (КФШ) Є. Тимченка, який глибоко проаналізував відмінки в українській мові з опертям на багатий матеріал народної творчості, історичних пам'яток та літературних творів, а також праці із синтаксису С. С. Смеречинського, О. Н. Синявського, О. Б. Курило, М. Ф. Сулими, М. Д. Гладкого, Л. А. Булаховського та П. П. Бузука, які засвідчили високий рівень синтаксичних досліджень.

На початку ХХ ст. розпочався тривалий і повільний процес нагромадження й відбору українського лексичного матеріалу, що сприяло становленню й утвердженню лексичних норм української літературної мови. У східній та центральній Україні словникарські зусилля зосередилися на складанні російсько-українських практичних словників (вони виходили й у провінціях, охоплюючи переважно ділову лексику) та опрацюванні наукової термінології. Серед них відомі публікації В. Василенка «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии» («Сборник Харьковского историко-филологического общества» (1902, т. 30), К. Дубняка «Короткий українсько-російський словник термінів природознавства та географії» (Кобиляки, 1917), «Російсько-український словничок термінів природознавства та географії» (Миргород, 1917).

У лексикографічних працях перших десятиліть ХХ ст. простежено етнографічний підхід до внормування української мови, що базувався на прагненні створювати нові слова засобами власної мови. Найрізноманітніше українська лексикографія розкрилася у підготовці термінологічних словників, що зумовлене насамперед потребою упорядкувати, внормувати, кодифікувати і уніфікувати українську термінологію, яка пов'язана з упровадженням української літературної мови в усі сфери суспільного життя, з виробничою практикою, державотворчими процесами.

Укладачі «Практичного російсько-українського словника» (1926) М. Г. Йогансен, М. Ф. Наконечний, К. Т. Німчинов, Б. Д. Ткаченко за три роки до виходу офіційного упорядкованого правопису (1929) здійснили спробу запровадити до активного вживання власне українські терміни та відповідники, вилучивши російські аналоги, наприклад: Катет (математ.) – *прямка*; Паралелли – *паралель, рівнобіжник*; Приток – *доплив*; Фарватер – *стрижень, фарватер*.

У травні 1927 року в Харкові скликано Всеукраїнську правописну конференцію, у якій узяли участь відомі українські мовознавці усієї України (Л. А. Булаховський, П. П. Бузук, В. М. Ганцов, В. К. Дем'янчук, А. Ю. Кримський, О. Н. Синявський, Є. К. Тимченко та інші, а також К. Й. Студинський, Іл. С. Свенціцький, В. І. Сімович). Найбільші дискусії на конференції відбувалися стосовно паралельного вживання латинки й слов'янської абетки, заміни *й* на *ј*; усунення *я, є, ю, ї* цілком або частково; скасування літер *г* та *ї*; введення нових знаків для середнього *л*, білабіального *в* та окремих знаків на означення африкат *дж* і *дз*. Конференція ухвалила правописні правила із урахуванням пропозицій галичан щодо правопису іншомовних слів з м'яким *л* та зі звуком *г*. Узагальнив усі пропозиції та підготував кінцеву редакцію правопису О. Н. Синявський. На конференції ухвалено проєкт правопису української літературної мови, який після редагування і затвердження урядом вийшов друком у 1929 р. Цей правопис увійшов в історію вітчизняного мовознавства як Харківський правопис.

Нові правописні норми були кодифіковані у правописних словниках Г. К. Голоскевича та О. П. Ізюмова. Ці словники засвідчили наявність двох підходів до відбору лексичного матеріалу: *пуристичного*, який був властивий

етнографічному напрямкові (у О. П. Ізюмова) та *поміркованого* – (у Г. К. Голоскевича).

У дослідженні простежено становлення української *лінгвостилістики*, яка бере початок з поезики та риторики ХФШ і в якій набули розвитку ідеї О.О. Потебні про смислове, образне наповнення слова в художньому тексті. Учення про слова-символи – важливий складник сучасної лінгвостилістичної інтерпретації художнього стилю.

Як окрема галузь мовознавства стилістика сформувалася у 20–30-ті рр. ХХ ст., оприявнивши три основні напрями досліджень: практична стилістика і культура мови; мова письменника в її проєкції на історію літературної мови; визначення стилістичних функцій мовних одиниць у різних суспільно усвідомлених стильових різновидах літературної мови, якими були мова художньої, наукової та публіцистичної літератури. Показово, що в працях мовознавців 20–30-х рр. ХХ ст. – О. Б. Курило, І. Огієнка, М. Д. Гладкого, Б. Д. Ткаченка, О. Н. Синявського, С. С. Смеречинського синтаксичні, фразеологічні, лексико-семантичні одиниці розглянуто в контексті додаткових стилістичних конотацій.

У дослідженнях Л. А. Булаховського, М. Ф. Сумцова, М. Д. Гладкого, М. Ф. Сулими, М. Г. Йогансена, О. М. Фінкеля формувалася термінологія стилістики і культури мови, яка відбивала розвиток потужного і перспективного наукового напрямку в українській лінгвістиці. З'ясовано, що виокремлення стилістичної термінології було детерміноване тенденціями розвитку мови. У «Начерку розвитку української літературної мови» (1918) М. Ф. Сумцова вжито терміни *сатирична мова, лірична мова, епічна мова, філософична мова; фонетичні прикмети, народні слова (вирази), вживати слово у властивому йому значенню; літературна мова, чистота літературної мови, художнє оброблення літературної мови; наукова мова, публіцистична мова, мова преси, мова художня, прозова художня мова, художня прозова творчість, віршова художня мова, політична мова, побутова мова, українська народня термінологія.*

У навчальних курсах 20–30-х років Л. А. Булаховський послуговувався термінами *авторська мова, авторський стиль, стиль окремої людини, соціальні функції ролі, діалогічна форма соціальних стилів, тексти конфесіональні, культовий текст богослужбового характеру, художня мова, конфесіональна (культова) мова, канцелярська мова, актова мова.* В «Увагах» О. Б. Курило взаємодіє термінологія стилістики (*стилістика, стиль, сучасна літературна мова, народня мова, наукова мова, спеціально-наукові та популярно-наукові видання, спеціальний лексикон, діалектичні особливості, конкретне значіння, контекст, емоційний відтінок, синоніми синтаксичні, лексичні та фразеологічні, певна експресивна роль; ідивідуальне вживання мови*) та культури мови – *літературна форма, мовне явище, чуття мови, лінгвістичний смак, особливості української мови, невластива українській мові конструкція, узис.*

Уперше в українському мовознавстві детально проаналізовано курс лекцій Б. Д. Ткаченка «Нарис української стилістики» (1929–1930?). У галузі теоретичної і практичної стилістики ця праця й сьогодні не втратила наукової вартості. Видана вона у формі п'яти окремих лекцій-брошур за редакцією Л. А. Булаховського. Автор апелює до дискусійних положень «Французької стилістики» (1909) відомого швейцарського лінгвіста Ш. Баллі, окреслює основні поняття стилістики: *стиль, індивідуальна мова, селянська мова, мова літературна (нормальна мова, спільна мова, спільно-нормальна мова), літературне мовлення, літературна норма, групові стилі, функціональні відміни (лексичні, синтаксичні)*, визначає предмет і завдання стилістики: *«стилістика вивчає індивідуальну мову з семантичного погляду... Вона має з семантичного погляду вивчати добір (систему) висловних засобів, властивих мовній одиниці чи мовній групі в їх розмаїтих мовних функціях»*. Дослідник наголошує на широких можливостях стилістики: *«1) вивчати мову і стиль мовних одиниць; 2) вивчати мову і стиль мовних груп; 3) вивчати мову і стиль в зв'язку із різними мовними функціями – переважно в межах тісніших мовних груп»*⁸.

Б. Д. Ткаченко використовує багатий ілюстративний матеріал розмовно-побутового та художнього стилів мови для підтвердження своїх теоретичних положень. У «Нарисі» вперше в українській стилістиці зроблено спробу систематизації мовних явищ, які проєктуються на сферу стилістики та є носіями тих чи тих стилістичних властивостей. Дослідник запропонував конкретні практичні поради щодо вживання лексем, фразеологізмів і окремих граматичних форм.

Мовознавці ХФШ зазначеного періоду актуалізують проблеми становлення літературної мови у зв'язку з тенденціями розвитку суспільних функцій мови і формують підходи до рівневої стилістики, зокрема у вивченні лексичних, морфологічних, синтаксичних особливостей художнього та публіцистичного стилів. Взаємодія книжних і розмовних одиниць, питання слововживання перебували в полі зору учасників мовної дискусії про шляхи формування стилів.

На початку 30-х років ідеологічний тиск і штучно створена ізоляція вчених від світового наукового співтовариства негативно позначилися на стані лінгвістичної науки. Ідеї зарубіжного мовознавства (*структуралізм, неогумбольдтіанство*) не набули поширення. Більшість учених дотримувалася старих молодограматичних поглядів. Офіційно визнаною мовознавчою теорією став марризм, що призвів на початку 30-х років до заборони психологічного аспекту лінгвістичних досліджень.

У п'ятому розділі **«Теорія літературної мови в працях представників Харківської філологічної школи 20–30-х рр. ХХ ст.»** відзначено, що основною теоретичною проблемою першої третини ХХ ст. стало осмислення засад і принципів літературного стандарту української мови. Підґрунтям, на яке

---

⁸ Ткаченко Б. Декілька слів про завдання і предмет стилістики: Лекція І. *Нарис української стилістики (у 5 лекціях)* / за ред. Л. Булаховського. Харків, 1929–1930? С. 6–8.

спиралася теорія літературної мови, було нове розуміння сутності літературної мови як поліфункціональної системи на відміну від народної.

Мовознавці приділяли увагу питанням функціонального розширення української літературної мови, практичним і теоретичним питанням стилістики у зв'язку з відчутним регіональним, етнонаціональним компонентом у мовній практиці представників тих чи тих соціальних груп. Праці Л.А. Булаховського та Б.Д. Ткаченка містять аналіз поняття «літературна мова» в контексті загального мовознавства та рівневої (мовно-структурної) стилістики, розкривають сутність і природу взаємозв'язків літературної мови із діалектами, вплив лінгвальних («дії власної енергії, чинників внутрішнього порядку») і позалінгвальних (міжмовних «взаємовпливів і взаємозбагачення») чинників на її розвиток.

Простежено термінологічний зміст поняття «літературна мова» («літературний язык»), який викристалізовувався у зв'язку з поняттями «спільна», «загальнонародна», «культурна», «національна» мова. З'ясовано, що в період становлення літературного освітньо-професійного, офіційно-ділового стандарту української мови й сам термін *літературна мова* усталився не відразу. У працях мовознавців ХФШ (М. Д. Гладкий, К. Т. Німчинов, І. Троян, О. М. Фінкель) та КФШ (А. Ю. Кримський, О. Б. Курило, Є. К. Тимченко) натрапляємо на термін *літературний язык*, у дослідженнях М. Д. Гладкого, Б. Д. Ткаченка – *культурна мова, культурний язык*. О. М. Фінкель у статті «Короткий вступ до теоретичної стилістики» (1927) розмірковує про термінологічний зміст *язык і мова*, посилаючись на Ф. де Соссюра: «За браком спеціальних термінів в українській мові (...) ми примушені використати для цього два суміжні терміни (язык і мова), що їх досі вживалося в одному розумінні»⁹. З приводу опозиції *язык – мова* М. Д. Гладкий зазначає: «Лінгвістика відрізняє язык і мову... Язык є явище соціальне – це усталена мовна система, обмежена своїми нормами, своїми традиціями, засвоєними й узвичаєними в певному соціальному оточенні; це продукт громадської діяльності людського суспільства, добуток соціальних відносин. Мова є явище індивідуальне (...) кожний індивід зокрема й безперервно впливає на язык, кожне покоління змінює його, коли не в словах, то в способах уживати їх»¹⁰. Як нормативні представлено терміни *языкознáвецъ, языкознáвство, языкознáвчий* у Правописному словнику (1929) Г.К. Голоскевича.

У праці «Основи мовознавства» (1931–1932) Л. А. Булаховський на широкому тлі європейського та загалом світового мовознавства й наукознавства ХІХ – початку ХХ ст. розглядав питання літературної мови. Розглянуті численні факти і явища мов багатьох народів засвідчували потєбнянський підхід до аналізу мови. Дослідник уперше визначив найзагальніші закономірності становлення, функціонування, збереження літературної мови, наголошуючи так само, як і О. О. Потєбня, на дії власної

⁹ Фінкель О. Короткий вступ до теоретичної стилістики. *Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедри мовознавства*. Кн. 1. Харків: ДВУ, 1927. С. 112–113.

¹⁰ Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. Харків: ДВУ, 1930. С. 7.

енергії, чинників внутрішнього порядку, якими є, зокрема, суспільна свідомість, роль писемної літературної мови, усвідомлення її потреби для розвитку суспільства. З'ясовано, що проблема розвитку української літературної мови в науковій спадщині Л.А. Булаховського пов'язана із питаннями культивування її норм у процесі викладання мови в школі та університеті.

Поняття «літературної мови» та «літературної норми» є наскрізними у праці Б. Д. Ткаченка (учня Л. А. Булаховського) «Нарис української стилістики», у якій вперше здійснено спробу виявити суттєві властивості літературної мови в зіставленні з мовою індивідуальною та народнорозмовною («селянською»). До характерних ознак літературної мови вчений уналежнює такі: *функціональна розгалуженість, стандартність, організованість, нормативність, обов'язковість, організовано-синтаксична складність, лексичне багатство й різноманітність*. Індивідуальній та народнорозмовній мові властиві такі ознаки: *нерозвиненість функціональних стилів, еліптичність, синтаксична неорганізованість, елементарність лексики, слабкий прояв нормативності*. Проте, незважаючи на труднощі, пов'язані зі складністю визначення поняття «літературної мови», що зумовлена різноманітністю «явно між собою відмінних способів вислову», дослідник доходить висновку, що ширшим обсягом це поняття оминає означені межі й охоплює всі форми писаної мови, оскільки такі ознаки «літературної мови», як організовано-синтаксична складність, лексичне багатство й різноманітність та ін. зумовлені саме письмовою формою, письмовим способом висловлювання думки.

В історії формування української літературної мови та її норм однаково важливими є внутрішньомовні та позамовні чинники, які перебувають у взаємодії. На початку ХХ ст. проблему внормування мови з погляду позамовних чинників засвідчила, зокрема, дискусія між Б. Д. Грінченком і галицькими письменниками щодо вживання в українській літературній мові слів іншомовного походження. І хоч письменники дійшли згоди про необхідність єдиної літературної мови, однак дискусія не розв'язала всіх важливих проблем, що стосувалися внормування й забезпечення цієї єдності. Ці проблеми постали й перед мовознавцями 20-х років.

Новостворена Українська Академія Наук (1918) ставить завдання наукового дослідження Шевченкової мови. На переконання харківських мовознавців, саме мова Шевченка мала стати основою загальнонавчаної літературної мови, оскільки мовотворчість Шевченка визначила напрям її еволюції. О. Н. Синявський вважав за потрібне точніше визначити той напрям, тобто виявити мовні складники, їх походження й місце в літературній мові загалом. У працях О. Н. Синявського «Правописне оформлення творів Т. Шевченка» (1924), «Дещо про Шевченкову мову» (1925); «Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення» (1931), «Принципи редагування мови й правопису Т. Шевченка та конкретні зразки» (1931); М. Ф. Сулими «Найяскравіші особливості фрази Шевченкового «Кобзаря» (1924); «Конструкції з прийменником *по* в Шевченковій мові» (1926), «Дещо за форми

від «бути» в Шевченковому «Кобзарі» (1927), «Про шевченкову мову» (1927), «Рідко вживані прийменники в Шевченковій мові: матеріали та уваги» (1927), «Дієприслівники в Шевченковому «Кобзарі»» (1928) мовну творчість Т. Шевченка розглянуто в аспекті збагачення української літературної мови. Досліджуючи мову Шевченка, автори фіксують найхарактерніші риси її у фонетиці, синтаксисі й лексиці, а щодо походження розрізняють елементи народні, староукраїнські (слов'янські), чужомовні і штучні.

У праці «О. О. Потебня і стандарт української літературної мови» Ю. В. Шевельов порушує питання, чи знайшли продовження погляди О. О. Потебні на еволюцію мови в українському мовознавстві 20-х років. Науковець стверджує, що в ділянці мовознавства, яка має справу зі стандартизацією літературної мови, у 20-х роках увиразнилося дві течії, умовно названі *етнографічною школою (київською)* та *європеїзаторською (харківською)*. Найяскравішим представником і речником першої вчений називає Євгена Тимченка за його дослідження про синтаксис відмінків, починаючи від генітива (1913) і завершуючи акузативом (1928), а другої – Олексу Синявського, автора «Норм української літературної мови» (1931) і фактичного редактора «Українського правопису» (1929)¹¹.

Численною і впливовою була заснована на народній традиції етнографічна школа, однак, на думку вченого, «у практичних висновках вона була виразно архаїзаторською». До цієї школи вчений зараховує Є. К. Тимченка та С. С. Смеречинського (у синтаксі), А. Ю. Кримського (у словництві), О. Б. Курило в «Увагах до сучасної української літературної мови» (до 1925 р.), І. Огієнка (за кордоном). Погляди цієї школи були активно сприйняті, оскільки йшлося про чистоту мови як вияв душі нації. На думку Ю. В. Шевельова, праця цієї школи була як корисною, «оскільки виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту», так і небезпечною, «коли те, що здавалося національно питомим, безоглядно накидалося літературній мові» без оцінювання того, наскільки воно життєздатне і забезпечить жанрово-стилістичне розмаїття модерної української літератури. Друга школа («харківська») брала до уваги традиції тогочасної літературної мови та перспективи її майбутнього розвитку, оскільки важливо було вивчати мову минулого й сучасності.

О. Н. Синявський досліджував мову Г. Сковороди, І. Котляревського й Т. Шевченка, а М. Ф. Сулима – мову Т. Шевченка, Лесі Українки, А. Тесленка й М. Хвильового. Ці студії завершилися науковою розвідкою М. Ф. Сулими «Історія української літературної мови» (1928). Саме ці праці, як вважає Ю. В. Шевельов, стали підґрунтям для практичної діяльності «над усталенням норм літературної мови в її поодиноких ділянках». Найвизначнішу роль в усталенні норм літературної мови й у складанні «Українського правопису» (1929 р.) Ю. В. Шевельов відводить О. Н. Синявському (в орфоепії та

¹¹ Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови. *Вибрані праці: у 2 кн.* / упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. Кн. 1. С. 495–496.

морфології), М. Ф. Сулимі (у синтаксисі), С. О. Єфремову, В. М. Ганцову, Г. К. Голоскевичу та М. М. Грінченко (у словництві). Їхня заслуга полягає в поєднанні народної та книжної традицій із критичним використанням праць етнографічної школи. Своєю працею вони дбали «про європейську українську літературну мову, що виросла з традиції, але переросла її; про понадговіркову синтезу говірок; про живий зв'язок з традицією, зв'язок творчий»¹².

Мовознавці М. Д. Гладкий та М. Ф. Сулима виробили критерії нормування: найширша вживаність і природність факту в народній мові; зручність якогось факту з погляду мовного поступу (ясність, зрозумілість, чистота, правильність мови); поширеність і потрібність якогось факту (коли він узгоджений із системою народної мови) в мові письменницькій, науковій. Особливу увагу приділено лексико-семантичній системі. У праці «Українська фраза: коротенькі начерки» (1928) М. Ф. Сулима обґрунтовує вживання окремих граматичних форм.

Серед пріоритетних показників у процесі відбору мовних одиниць та надання їм статусу нормативних лінгвісти називали *поширеність мовного явища у народній мові*, етнографічних джерелах, творах письменників, мові газет, церкви, фіксацію у словниках та граматиках української мови. Теоретичні підходи науковців та практика укладання словників, а також підготовлений правопис засвідчують, що у 20–30-х роках ХХ ст. заперечуються стихійні норми, а увага дослідників зосереджується на системних принципах унормування літературної мови.

Серед нормалізаторів чи не найважливіша роль належить О. Н. Синявському. Він був активним учасником заходів доби українізації. О. Н. Синявський, учень С. М. Кульбакіна, стоячи на міцному теоретичному ґрунті, продовжив потєбнянські традиції. З науковою та педагогічною діяльністю вченого пов'язані визначні досягнення мовознавчої науки: нормування української літературної мови, дослідження теоретичних проблем фонології, культури мови, діалектології, створення правопису української мови. Багатогранна наукова діяльність О. Н. Синявського ґрунтовно проаналізована в українському мовознавстві як в Україні, так і в діаспорі (М. Г. Булахов, В. О. Винник, П. Й. Горецький, А. П. Грищенко, М. А. Жовтобрюх, В. С. Калашник, І. М. Кириченко, І. І. Огієнко, Г. О. Синявська, В. К. Чапленко, Ю. В. Шевельов та ін.).

Заслуга О. Н. Синявського щодо формування літературного стандарту української мови полягає в тому, що він зумів скорелювати два підходи до мовного нормування – етнографічний і поміркований – узгодити позиції двох шкіл – Київської та Харківської, а також урахувати «галицькі» настанови. До проблеми мовного нормування О. Н. Синявський звертається у працях «Короткий нарис української мови» (1918), «Порадник з української мови» (1922), «Українська мова» (1923), «Украинский язык» (1923). Важливим чинником у розвитку української літературної мови О. Н. Синявський вважав

¹² Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2002. С. 11–15.

словники. На його думку, основними критеріями щодо нормалізації мовного явища є такі умови: функціонування мовного явища в мові письменників, закріплення у словниках і граматиках, поширення в народній мові. Саме цей поміркований підхід харківських мовознавців до мовних явищ і забезпечив виважені кроки щодо мовного нормування в початковий період стандартизації мови.

Сконденсованою збіркою граматичних праць стали «Норми української літературної мови» О. Н. Синявського, призначені для українських учителів, на яких автор покладав відповідальність за формування української літературної мови. Учений запропонував свої погляди на вироблення єдиного стандарту української літературної мови: відбираючи мовні норми, уникати надмірної етнографізації літературної мови. У «Нормах...» (1931) О.Н. Синявського визначено засадничі підходи до усталення норми української літературної мови в галузі граматики. Зосереджуючи увагу на граматичних ознаках слів, учений доходить висновку про доцільність уживання:

окремих іменників у двох родах – чоловічому і жіночому: *замін – заміна, мотузок – мотузка, роздум – роздума, птах – птаха, тям – тямя;*

давального відмінка однини іменників чоловічого роду із закінченнями - *ові, -еві, (-єві): братові, товаришеві, вовкові;*

кличного відмінка для іменників чоловічого і жіночого родів, зрідка – ніякого роду: *батьку, голубчику, сонечку-батечку;*

коротких форм паралельно з повними без будь-якої відмінності у значенні (*дрібен – дрібний; жив – живий; дивен – дивний*) та ін. Те ж саме спостерігаємо і в «Українському правописі» (1929).

Наше дослідження підтвердило роль мовних особистостей у процесі нормування літературної мови. Концептуальні ідеї, сформульовані у 20–30-х роках ХХ ст., і досі не втратили наукової актуальності. Це пояснюється виваженим вибором шляхів формування мовного стандарту.

Сьогодні в українському мовознавстві думка про дві школи, два погляди на нормалізацію мови є загально визнаною (М. П. Кочерган, В. М. Русанівський, Л. В. Струганець).

Особливу увагу в контексті ХФШ і українського мовознавства загалом привертає науковий доробок доктора слов'янської філології **Юрія Шевельова (Шереха)** (1908–2002) – учня Л. А. Булаховського та О. І. Білецького. Учений залишив на сторінках своїх праць чимало *лінгвоісторіографічної інформації*, запропонував концепцію історії розвитку української мови, привернув увагу до спадкоємності ідей О. О. Потебні в українському мовознавстві першої третини ХХ ст. Акцентуючи на здобутках ХФШ у галузі фонетики і граматики – роль О. Н. Синявського та його праці «Норми української літературної мови» (Харків, 1931) та в галузі лексики – доробок укладачів «Російсько-українського словника» Української Академії Наук (т. 1: А– Ж; т. 2 в 3-х кн.: З – Н; т. 3 в 2-х кн.: О–П. Київ, 1924–1932), Ю. В. Шевельов увів їхні імена до історії українського мовознавства та визначив їхню методологію: чітку лінію генетизму та зародки структуралізму К. П. Михальчука; еволюцію поглядів

В. М. Ганцова; впливи Г. Шухардта та О. О. Потебні на погляди й методологію О. Б. Курило. Він відзначив науково-практичну діяльність харківських учених із їхніми детальними оглядами нової української літературної мови, створеними колективно і зредагованими Л. А. Булаховським («Загальний курс української мови для вчителів-заочників» (1929) і «Підвищений курс української мови» (1931). Їхня конструктивна «поміrkована» позиція в синтаксисі та лексикографії, що полягала в синтезі «народних компонентів з асимільованими європейськими» була зреалізована в «Практичному російсько-українському словникові» (1926) (М. Г. Йогансен, М. Ф. Наконечний, К. Т. Німчинов, Б. Д. Ткаченко).

У зазначений період набули актуальності загальнотеоретичні питання дослідження мови, спрямовані в практичну площину. Розпочато й активно здійснювано нормативно-творчу діяльність. У працях М. Ф. Сулими, М. Д. Гладкого, Б. Д. Ткаченка, Л. А. Булаховського окреслено процес унормування української літературної мови; визначено напрацьовані мовознавцями критерії нормативності; представлено рекомендації щодо нормативної вимови, правильного слововживання, побудови синтаксичних конструкцій, що використано в мові періодики 20-х років ХХ ст. Характерна ознака тодішньої преси – обговорення на її сторінках питань загального мовного розвитку, вироблення конкретних культуромовних рекомендацій. Фундаментальні праці представників ХФШ зазначеного періоду стали класичним надбанням українського і загальнослов'янського мовознавства.

Виконане дослідження вможливило зробити такі **висновки**:

Для сучасного етапу розвитку мовознавства актуальними є узагальнювальні праці, присвячені інтерпретації знань про мову в історії науки, теоретичному осмисленню наукового поступу, аналізу теорій і концепцій генези лінгвістичної думки загалом, а також у її окремих течіях, напрямих і школах. В історії розвитку вітчизняного мовознавства університетська освіта ХІХ ст. є періодом становлення диференційованих наукових шкіл та освітніх центрів. Активізацію науки про народну словесність зумовила діяльність громадських організацій і товариств, що виникли в межах університетів, а також поява друкованих періодичних видань, фундаментальних праць, у яких висвітлювано результати фольклорно-етнографічної діяльності науковців, громадських діячів. Ці чинники визначили тенденції вивчення словесності як художнього вияву ментальності народу, як психолінгвального регулятора його культурного розвитку, що зумовлювало структурування змісту спеціалізованих дисциплін.

Вивчення термінологічного змісту понять «школа», «напрямок», «вчення», «парадигма»; «послідовник», «учень», «представник»; «історико-філологічна школа», «філологічна школа», «лінгвістична школа», «школа філософії», «школа риторики», «школа філософії мови», дослідження наукових джерел та основних положень наукових праць мовознавців ХФШ дало підстави стверджувати, що проблема наукової школи як динамічного наукового осередку, у якому корелюють національні й загальноєвропейські культурні

тенденції, є багатоаспектною. Вона репрезентована в контексті філософських і культурно-мистецьких течій етнографізму, романтизму, структуралізму.

Створення і розвиток ХФШ розглянуто у взаємодії соціально-історичного, національно-культурного, наукового чинників. Такими чинниками були процеси національно-культурного відродження на Слобожанщині наприкінці XVIII – на початку ХХ ст., що, зокрема, мотивувало створення науково-дослідних освітніх центрів (Харків, Київ, Одеса). На основі ретроспективного логіко-системного аналізу історії ХФШ встановлено закономірність взаємозв'язку наукової школи з науковими центрами, що формували інтелектуальне середовище. Передумовами появи ХФШ можна вважати відкриття Харківського університету, започаткування етнографічних, філологічних, зокрема лексикографічних, досліджень. Диференційними ознаками ХФШ ХІХ ст., які вирізняли її з-поміж інших філологічних осередків зазначеного періоду, стали *відкритість* і *широка філологічна спрямованість*, які забезпечували використання *синкретичного підходу* до аналізованих мовних явищ, *інноваційність*, *персоналізація* наукових зацікавлень і пошуків.

На основі ретроспективного аналізу джерельних матеріалів запропоновано періодизацію діяльності ХФШ упродовж ХІХ – першої третини ХХ ст. і виокремлено такі етапи її розвитку: *перший етап (синкретичні дослідження)* – 10–20-ті роки ХІХ ст. У цей період постали університетські школи філософії, граматики та риторики (Й.-Б. Шад, І. С. Рижський, І. Орнатівський, І. Ф. Тимківський), що створило можливості для розвитку науки та гуртування вчених-одномумців, зокрема Харківської школи романтиків (І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський, Л. І. Боровиковський, М. М. Петренко, І. В. Росковшенко, О. Г. Шпигоцький, О. О. Корсун, Я. І. Щоголів). Період українського романтизму спричинився до розвитку української лексикографії. Лексикографічна діяльність Харківської філологічної школи представлена значним доробком відомих представників ХІХ ст. Невеликі за обсягом лексикографічні матеріали, які додали М. А. Цертелєв, І. Г. Кулжинський, А. Л. Метлинський до етнографічних збірників, охоплювали різноманітні живомовні лексичні явища. Лексикографічний процес періоду українського романтизму 20–60-х років ХІХ ст., незважаючи на локальний характер і прикладне значення, продемонстрував словникові багатства слобожанських говірок і став поштовхом до наукового вивчення історії української мови. Активізація лексикографічної практики сприяла її подальшому вноормуванню й кодифікації.

Другий етап (порівняльно-історичні дослідження) – 30–50-ті роки ХІХ ст. ознаменований діяльністю «Харківської трійці» – А. Л. Метлинського, М. І. Костомарова та І. І. Срезневського (а також його учня П. О. Лавровського), які започаткували порівняльні дослідження слов'янських мов у широкому культурному та історичному контексті, що створило передумови для формування порівняльно-історичного мовознавства не лише в Україні, а й у Європі та Росії й заклало основу наукової школи різнобічних філологічних студій.

Третій етап (*психолінгвістичні дослідження або потебнянський етап*) – 60–90-ті роки XIX ст. Найвизначніший представник ХФШ цього періоду – О.О. Потебня, теоретик лінгвістики в Україні й Росії, основоположник психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві, автор праць із лексичної семантики, етимології, діалектології, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови, взаємозв'язку мови та мислення, філософії мови. Як мовознавець О.О. Потебня зростав на ґрунті історико-етнографічних студій М.І. Костомарова, І.І. Срезневського, А.Л. Метлинського, що давали багатий матеріал для осмислення, опрацювання лексико-семантичних та етимологічних джерел, науково-філософського узагальнення мовних фактів. Очоливши ХІФТ, О.О. Потебня спрямовував його діяльність у рідше культурно-освітніх українознавчих студій. Учений започаткував дослідження мови у зв'язку з історією народу, його фольклору і художніх цінностей, що становлять надбання національної культури. Він постійно звертався до понять «народ» і «народність», розглядав мову як породження «народного духу», джерело пізнання національної специфіки народу («народності»). Його дослідження мали культурно-історичне значення.

Створення ХІФТ сприяло системності досліджень ХФШ, що відбито в наукових працях О. О. Потебні, Д.М. Овсянко-Куликовського, Б.М. Ляпунова, О. В. Попова, В. І. Харцієва, О.В. Ветухова, М.І. Сумцова І.М. Белорусова, О. І. Соболевського, Е. Вольтера, Й. Мікколи, діяльність яких дістала схвальні відгуки інших наукових центрів в Україні та поза її межами. Ця системність полягала в цілеспрямованому лінгвістичному напрямі досліджень, в осмисленні історії української мови, науки про цю мову, яка фіксувала відмінності між суспільними різновидами української мови – усної народної і писемної.

Як професор і автор наукових розвідок О.О. Потебня мав великий вплив на розвиток психологічного напрямку в мовознавстві. Психологічна концепція О.О. Потебні дала поштовх до виникнення *потебнянства* – вивчення й активного поширення ідей ученого-мислителя та започаткування його наукової школи. У 20-ті рр. ХХ ст. *потебнянство* стало поширеною лінгвістичною течією в Україні та Росії. Однак через світоглядно-ідеологічні та ревізійні тенденції, що охопили суспільство з кінця 20-х років, термін *потебнянство* у зв'язку з критикою психологічної концепції О.О. Потебні набув негативної конотації та згодом надовго був вилучений із наукового дискурсу. Сучасний термін *неопотебнянство* окреслює наукові пошуки дослідників, які не мають безпосереднього стосунку до традицій Харківського університету, але апелюють до ідей О.О. Потебні. Концептуальні засади прихильників історико-психологічного напрямку в лінгвістиці (Д.М. Овсянко-Куликовський, Б.А. Лезін, В.І. Харцієв, А.Г. Горнфельд), пов'язані із вивченням ними мови в граматичному й семасіологічному аспектах, у зв'язку із загальною еволюцією людського мислення, стали засадничими для мовознавців 20–30-х рр. ХХ ст.

Отже, ці етапи були передумовою формування школи власне лінгвістичного спрямування. Для українського мовознавства актуальним стає системно-структурний підхід до опису мовних фактів.

У філологічній науці 20-х років ХХ ст. (сфера наукознавства, освіти, історії мовознавства) відбувався закономірний процес формування та визначення наукових лінгвістичних шкіл, які розмежувалися на основі різних підходів до творення літературної української мови: Київської школи, яку називають «етнографічною», та Харківської, поіменованої «європеїзаторською». Зазначені наукові школи перебували у творчій взаємодії, репрезентованій усією сукупністю контактів – внутрішніх і зовнішніх, суттєвих і поверхових, необхідних і випадкових, колективних і особистих. Змістом взаємодії був обмін результатами наукових досліджень, що сприяло урізноманітненню наукових шкіл, напрямів, течій. Об'єктивна оцінка цього історичного етапу стала можливою із уведенням у науковий обіг лінгвістичних праць українських мовознавців.

Для «мовного відродження» ХФШ 20–30-х років характерне розпрацювання теоретичних основ нормування української мови й практична реалізація такої теорії: напрацьовано напрями наукових досліджень, створено й видано підручники, словники фахових термінологій та перекладні словники. Серед фундаторів нормувального процесу такі імена, як М.Д. Гладкий, М.Ф. Сулима, К.Т. Німчинов, О.Н. Синявський, О.Б. Курило, О.П. Ізюмов, М.Г. Йогансен, Н.М. Малеча, Н.Л. Солодкий, Б.Д. Ткаченко. Систематизація наукового доробку мовознавців ХФШ щодо напрацювання мовних еталонів засвідчує зосередження уваги на науковому підході до унормування лінгвальних фактів, на відміну від попередніх етапів мовного розвитку, коли переважав стихійний підхід до вибору норми літературної мови. Лінгвісти запропонували комплекс критеріїв в унормуванні мовних одиниць.

Особливо актуальною постає проблема нормування української літературної мови в активні періоди державотворення та реалізації участі в цьому процесі відомих представників Харківської філологічної школи. За вихідний принцип в унормуванні мови більшість мовознавців ХФШ (М.Д. Гладкий, М.Ф. Сулима) вважали поширеність лінгвального явища в народній мові та етнографічних джерелах. Підходи О.Н. Синявського, М.Ф. Сулими, М.Д. Гладкого щодо усталення лексичної та граматичної норми української літературної мови стали основою для творення літературного стандарту української мови, у формуванні якого рекомендовано зважати на дві тенденції – використання виражальних одиниць власної мови та інших мов.

Результати нашого спостереження засвідчили провідну роль мовних особистостей у процесі нормування літературної мови. Здобутком представників ХФШ є наукова обґрунтованість історичної змінюваності норм літературної мови як закономірного, об'єктивного явища. Розвиток суспільства, соціальні чинники, звичаї, традиції, комунікація, література, мистецтво зумовлюють постійне оновлення літературної мови та її норм. Розглядаючи

літературну норму, учені враховували соціолінгвістичний та лінгвістичний аспекти.

Характеризуючи лексикографічний процес перших десятиліть ХХ ст., варто відзначити такі його ознаки, як локальний характер, відсутність централізованої установи, яка б здійснювала планування лексикографічної роботи й нормалізаційну роботу. Науково-практична діяльність мовознавців 20–30-х рр. кардинально змінила стан і статус української мови в суспільстві. Активізація лексикографічної практики сприяла вноормуванню й кодифікації української мови у двох напрямках – суто національному, із наданням переваги українським відповідникам, та європейському – із використання іншомовних слів та елементів. Заслуга мовознавців ХФШ, учених ВУАН полягає в тому, що вони виробили методологію та методику лексикографічної діяльності, заклали теоретичні основи й здійснили практичну реалізацію нормування української літературної мови, ухваливши академічний правопис 1929 р., який увійшов в історію вітчизняного мовознавства як *Харківський правопис*.

У 20–30-ті рр. ХХ ст. вперше в українському мовознавстві обґрунтовано необхідність вивчення стилістики як окремої навчальної дисципліни, сформульовано її мету й завдання, окреслено поняттєвий апарат; досліджено сутність і природу взаємозв'язків літературної мови з мовою індивідуальною та народнорозмовною. Здійснено спробу систематизації мовних явищ за окремими функціональними стилями й за носіями відповідних мовних властивостей. Напрацьовано практичні поради й подано систему вправ щодо вживання лексичних груп, фразеологізмів, граматичних форм. Засадниче поняття «літературна мова» потрактовано як продукт культурного розвитку, свідомо організований витвір, що покликаний обслуговувати всі сфери культурної діяльності суспільства. Результати нашого спостереження засвідчили провідну роль мовних особистостей у нормуванні літературної мови.

Важливим чинником оцінювання результатів діяльності ХФШ є праці філолога-славіста Ю.В. Шевельова. Найбільш актуальною, на нашу думку, є його лінгвістична концепція, що окреслює діяльність двох наукових осередків щодо нормування української мови у 20–30-х рр. ХХ ст. Учений висвітлює погляди мовознавців двох напрямів, двох лінгвістичних шкіл досліджуваного періоду – Харківської та Київської; виокремлює характерні риси та диференційні ознаки цих шкіл з огляду на підходи до творення літературного стандарту української мови; інтерпретує методологічні засади лінгвістичних пошуків українських мовознавців – представників поміркованого та пуристичного підходів. Концептуальні ідеї лінгвістів 20–30-х рр. зберігають свою актуальність і сьогодні. Погляди науковців є засадничими для сучасної лінгвістики, підґрунтям для подальшого вивчення нормувальних процесів української мови.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Індивідуальна монографія

1. Черемська О. С. Становлення і розвиток Харківської філологічної школи (XIX – перша третина ХХ ст.). Харків: Видавець Савчук О. О. 2020. 484 с.

Розділи в колективних монографіях

2. Черемська О. С. Вступ. Розділ І. Слово в народнопоетичному й художньому контексті / О. С. Черемська, І. М. Ходарева, І. Ю. Підгородецька, С. Ю. Сокол. *Слово в поетичній мові: функціональний аспект*: монографія. Харків: ХНЕУ, 2011. С. 3–32.

3. Черемська О. С. Вступ. Розділ І. Нормативні процеси в українській термінології / О. С. Черемська, В. Ф. Жовтобрюх, Л. М. Архипенко, І. М. Шелепкова. *Становлення та нормування української економічної термінології*: монографія. Харків: ХНЕУ, 2012. С. 3–40.

4. Черемська О. С. Дефініції слова в контексті лінгвософського виміру / О. С. Черемська, В. Г. Сухенко. *Ukrajnistika: minulost, přítomnost, budoucnost III. Jazyk : kolektivní monografie věnovaná 20. výročí zahájení výuky ukrajinštiny jako studijního oboru na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně* / Ed. Н. Myronova et al. = *Україністика: минуле, сучасне, майбутнє III. Мова : колективна монографія, присвячена 20-річчю україністики на філософському факультеті університету ім. Масарика в Брно* / ред. Г. Миронова та ін. Brno: Jan Sojnek – Galium, 2015. S. 457–465. (0,65 д.а. / 0,33 д.а. Особистий внесок автора: проаналізовано визначення слова у лінгвістичній теорії представників ХФШ).

Наукові праці в закордонних виданнях

5. Черемська О. С. Щодо проблеми нормування термінологічної лексики (на матеріалі назв економічних понять). *Скарына і наш час: матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гомель, 13.11.2008)*. Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2008. С. 308–313.

6. Черемская О. С. Переводческая деятельность Марии Пилинской. *Язык и культура в эпоху глобализации: сб. науч. трудов по материалам II Междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 26.03.2015): в 2-х частях*. Санкт-Петербург, 2015. Ч. 1. С. 117–123.

7. Черемська О. С. Лінгводидактичні погляди Л. Булаховського. *Tradiție și inovație în cercetarea filologică: conferința științifică internațională (Universitatea de stat A. Russo din Bălți, 27.10.2015)*. Bălți, 2016. Vol. 1. P. 109–112.

8. Черемська О. С. Проблеми кодифікації української мови в лексикографічній діяльності Харківської філологічної школи (20–30-ті роки ХХ ст.). *Лексикографіята в началото на ХХІ в. Доклади от седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15–16.10.2015)*. София, 2016. С. 199–209.

9. Cheremaska O. The basic aspects of the Kharkiv Philological School's activity in the 1920s – early 1930s. *Modern Scientific Researches and Developments: theoretical value and practical results: materials of International scientific and pract. conf. (Bratislava, 15–18.03.2016) = Сучасні наукові дослідження та розробки: теоретична цінність та практичні результати: матеріали Міжнар. науково-практ. конф. (Братислава, 15–18.03.2016)*. Київ, 2016. Vol. 3. P. 148–150.

10. Черемська О. Харківська та Київська лінгвістичні школи 20–30-х років ХХ ст.: два підходи до формування літературного стандарту української мови з погляду Юрія Шевельова. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2017. V. 34. Issue 124. P. 19–22.

11. Черемська О. С. Стилїстичні студії мовознавців Харківської філологічної школи 20–30-х років ХХ ст. *Stylistyka: międzynar. rocznik naukowy Uniwersytetu Opolskiego*. Opole, 2019. T. 28. S. 373–392.

12. Черемська О. С. До питання тлумачення термінів *потєбніанство* та *неопотєбнянство* в гуманітаристиці. *Дриновски сборник / Българска АН, ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Софія – Харков, 2019. Т. XII. С. 261–270.*

Праці в наукових фахових виданнях України

13. Черемська О. С. Національно-мовна картина світу у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХДПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2003. Вип. 11, Ч. 1. С. 36–40.

14. Черемська О. С. О. Потєбня і О. Курило про унормування української літературної мови. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Мовознавство*. 2004. № 1 (11). С. 27–30.

15. Черемська О. С. До питання перекладу сакрального тексту. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2005. Вип. 19. С. 32–36.

16. Черемська О. С. Національна специфіка лексики української народної казки. *Культура народів Причорномор'я*. Сімферополь, 2008. Т. 1, № 137. С. 286–290.

17. Черемська О. С. Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки ХХ ст.). *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2009. № 854. Вип. 57. С. 44–48.

18. Черемська О. С. Проблеми термінологічного нормування в економічній сфері на сучасному етапі. *Ученые записки Таврического НУ им. В. И. Вернадского. Серія: Филология. Социальные коммуникации*. Сімферополь, 2011. Т. 24 (63), № 2, Ч. 2. С. 134–138.

19. Черемська О. С. Термінологічне нормування у 50–80-ті роки ХХ ст. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2012. Вип. 22. С. 242–247.

20. Черемська О. С. Ізмаїл Срезневський про значення рідної мови у формуванні мовної особистості. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. 2012. № 1021. Вип. 66. С. 51–55.

21. Черемська О. С. Історико-мовна та українознавча спадщина професора Ольги Георгіївни Муромцевої. *Культура слова*. Київ, 2013. № 78. С. 55–58.
22. Черемська О. С. Засади лексичного нормування у працях мовознавців Харківської філологічної школи (перша третина ХХ ст.). *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2014. Вип. 50. С. 108–111.
23. Черемська О. С., Масло О. В. Культивування критеріїв літературної норми у харківських часописах 20–30-х років ХХ ст. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Серія: Філологічна*. 2015. Вип. 57. С. 127–131. (0,67 д.а./0,33д.а. Особистий внесок автора: сформульовано ідею статті та визначено критерії літературної норми за працями мовознавців ХФШ 20–30 рр. ХХ ст.)
24. Черемська О. Мовна особистість Олекси Синявського в історії Харківської філологічної школи 20–30 рр. ХХ ст. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2015. Вип. 73. С. 47–53.
25. Черемська О. Витоки Харківської філологічної школи і потєбнянські національно-мовні традиції. *Українська мова*. 2016. № 2. С. 92–111.
26. Черемська О. Майк Йогансен як мовознавець. *Культура слова*. Київ, 2016. Вип. 84. С. 187–195.
27. Черемська О. С. Потракування понять «літературна мова», «нормативність» у «Нарисі української стилістики» Бориса Ткаченка. *Культура слова*. Київ, 2017. Вип. 87. С. 91–105.
28. Черемська О. С. Нариси зі стилістики Бориса Ткаченка в контексті харківських лінгвістичних студій 20-х – початку 30-х років ХХ ст. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2017. Вип. 77. С. 123–131.
29. Черемська О. Філологічна школа Олександра Потєбні в оцінці Олексія Ветухова. *Українська мова*. 2018. № 4. С. 97–109.
30. Черемська О. С. Лексикографія Харківської філологічної школи періоду українського романтизму. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2018. Вип. 48. С. 316–322.
31. Черемська О. С. Про «потєбніанство», «потєбніанців» і «неопотєбніанців». *Культура слова*. Київ, 2018. № 89. С. 177–188.
32. Черемська О. С. Роль харківських мовознавців у становленні правописних норм української літературної мови (20-ті роки ХІХ ст. – 20-ті роки ХХ ст.). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 50. С. 285–295.
33. Черемська О. С., Жовтобрюх В. Ф. У стихії пристрасного осягнення життя, людей і слова (до 85-річного ювілею І. В. Муромцева). *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2019. Вип. 50. С. 285–295. (0,54д.а. /0,27 д.а. Особистий внесок автора: сформульовано ідею статті та досліджено: історико-мовний та ономастичний вектори мовознавчої діяльності професора І. В. Муромцева).

Додаткові публікації

34. Черемська О. С. Щодо проблеми нормування термінологіки видавничої справи. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали II Міжнар. наук. конф. (Харків, 21-23.04.2010)* / за ред. О. С. Черемської. Харків, 2010. Ч. 1. С. 110–116.

35. Черемська О. С. Юрій Шевельов у духовному вимірі світового українства. *Досвід Харківсько-Полтавської єпархії в українському церковному житті діаспори (1944–1989): матеріали історико-богословської конференції (Харків, 17.12.2011)*. Харків: Вид-во «Фавор», 2012. С. 57–63.

36. Черемська О. С. Історичний характер мовної норми. *Українська мова у ХХІ ст.: традиції і новаторство: тези доповідей II Всеукр. лінгвістичного форуму молодих учених (Київ, 24-26.04.2012)*. Київ, 2012. С. 167–169.

37. Черемська О. С. Нормативний аспект наукової комунікації. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали III Міжнар. наук. конф. (Харків, 17-19.05.2012)* / за ред. О. М. Кузя, О. С. Черемської. Харків, 2012. С. 55–62.

38. Черемська О. С. Наукова спадщина професора Муромцевої Ольги Георгіївни: відомого українського мовознавця, знаного фахівця в галузі лексикології. *Вивчаємо українську мову та літературу*. 2013. № 7. С. 38–40.

39. Черемська О. С. Погляд на перспективу: соціолінгвістичні проблеми у висвітленні О. Г. Муромцевої. *Життєсвіт Учителя і Друга: зб. матеріалів III Муромцевських читань (до 75-річчя від дня народження професора О. Г. Муромцевої)* / упоряд. О. С. Черемська, В. Ф. Жовтобрюх. Харків, 2013. С. 105–112.

40. Черемська О. С. Харківська філологічна школа: ідеї творення мовного стандарту. *Історичні, філософські, мовні і методологічні тенденції розвитку сучасної освіти: матеріали II Всеукр. науково-практ. конф. (Харківський нац. аграрний універ. ім. В. В. Докучаєва, 3-4.12.2015)*. Харків, 2014. С. 28–32.

41. Черемська О. С. Шевченкова мова і літературомовна традиція в дослідженнях мовознавців Харківської філологічної школи першої половини ХХ ст. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали IV Міжнар. наук. конф. (Харків, 8-9.04.2014)* / за ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. Харків, 2014. С. 43–51.

42. Черемська О. С. Вітаємо з ювілеєм професора Коломієць Лідію Іванівну. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії. Матеріали IV Міжнар. наук. конф. (Харків, 8-9.04.2014)* / за ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. Харків, 2014. С. 9–10.

43. Черемська О. С. Юрій Шевельов про харківську лінгвістичну школу 20–30-х років ХХ ст. і формування стандарту української літературної мови. *Юрій Шевельов: учений-гуманітарій, дослідник української мови і літератури: зб. статей* / упоряд. С. В. Вакуленко. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. С. 41–54.

44. Черемська О. С. «Нарис української стилістики» Бориса Ткаченка в історії Харківської філологічної школи. *У просторі культури мови і стилю (Світлані Яківні Єрмоленко): наук. збірник*. Київ, 2019. С. 116–131.

45. Черемська О. С. Олексій Ветухов про наукову школу Олександра Потебні. *На шляху до «п'ятого Харкова...»: зб. наук. праць на пошану проф. Ю. М. Безхутрого*. Харків: Майдан, 2019. С. 70–88.

АНОТАЦІЯ

Черемська О. С. Харківська філологічна школа в історії українського мовознавства 20–30-х рр. ХХ ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України. – Київ, 2020.

У дисертації досліджено значення Харківської філологічної школи в історії українського мовознавства ХІХ – першої третини ХХ ст., визначено періодизацію її розвитку; обґрунтовано роль особистостей та джерельної бази як основи вивчення еволюції лінгвістичної думки.

Уперше в українському мовознавстві з урахуванням історіографії науково-освітніх центрів запропоновано всебічний аналіз наукової діяльності Харківської філологічної школи; узагальнено погляди представників цієї школи, які формувалися в контексті загальноєвропейських досліджень мови як суспільного явища і як мовної системи. Простежено еволюцію наукової думки від етнографізму до структуралізму в часовому та просторовому дискурсі. Уведено в науковий обіг аксіологічне осмислення цілісної концепції становлення й розвитку Харківської філологічної школи задля об'єктивізації ретроспективи і перспективи вивчення історії українського мовознавства та його суспільно важливої галузі – вчення про літературну мову.

Ключові слова: історія українського мовознавства, Харківська філологічна школа, О.О. Потебня, потебнянство, Харківське історико-філологічне товариство, українська літературна мова, мовне внормування, харківський правопис, лексикографія, стилістика української мови.

SUMMARY

Cheremskaya O. S. Kharkiv Philological School in the history of Ukrainian linguistics of 1920th – 1930th. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

The dissertation for obtaining the academic degree of Doctor of Philology in speciality 10.02.01 “Ukrainian Language”. – Institute for Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2021.

This dissertation presents an innovative research of the significance of Kharkiv Philological School in the history of Ukrainian linguistics, the role of the ideas of O. Potebnia, as the head and inspirer of this school, as well as scientific achievements

of his students and followers in conducting historical and philological studies of Ukrainian language at the beginning of XXth century, in which an important place belongs to the works of Ukrainian linguists of 1920th – 1930th.

For the first time a comprehensive approach to the investigation of scientific activity of Kharkiv Philological School in the history of Ukrainian linguistics of XIXth – first third of XXth century is offered: main stages of the development of this school are singled out, views of the representatives of this school on the formation and development of Ukrainian linguistics are sorted out; directions and aspects of activity of these linguists are actualized; an attempt to objectively assess the contribution of this school representatives to scientific investigation of the Ukrainian language is made.

On the basis of elaboration of the biographic and bibliographic materials, scientific works and memoirs of the representatives of Kharkiv Philological School, periodization of its activity during XIXth – first third of XXth century is proposed and *four stages* in its development are distinguished (basing on the evolution of views in European linguistics and changes in the directions of School research). At the *first stage (syncretic researches)* (1810th – 1820th) studies of classical philology, rhetoric and literature were started; the *second stage (comparative historical researches)* (1830th – 1850th) is characterized by the appearance of dialectological, phonetical, lexical and grammatical studies of Slavic languages, including their comparative aspect, as well as by accumulation of the ethnographic material; the *third stage (psycholinguistic researches)* (1860th – 1890th) or so called *Potebnia period*, is marked by the introduction and establishment of the psychological direction in linguistics and literary studies; the *fourth stage (literary language standardization)* (first third of XXth century) is characterized by the system-structural approach to the analysis of linguistic facts. It is stated out that in Ukrainian linguistics of XIXth century first three stages are distinguished by the development of genetic (comparative-historical) scientific paradigm, and the fourth stage – by the development of taxonomic (system-structural) paradigm.

It is found out that the emergence and development of Kharkiv Philological School was facilitated by the processes of national and cultural revival that begun in Slobozhanshchyna at the end of XVIIIth – beginning of XIXth century, in particular the opening of Kharkiv University created new opportunities for the development of science and gave the impetus to the emergence of group of like-minded scientists (I. Ryzhskiy, I. Ornatovskiy, I. Tymkivskiy, P. Hulak-Artemovskiy etc.) and subsequently to the formation of the school of philosophy of language.

It is stated out that the syncretic nature of scientific research, conducted at Kharkiv University in the first half of XIXth century, has motivated the scientific activity of Kharkiv Philological School, which was preceded by works of the representatives of rhetoric school (E. Tikhorskiy, I. Ryzhskiy, O. Sklabovskiy) and “Kharkiv school of romantics” or so called “*Kharkiv Trinity*” (I. Sreznevskiy, M. Kostomarov, A. Metlynskiy). The work of the “Kharkiv Trinity”, in particular of I. Sreznevskiy and his disciple P. Lavrovskiy, focused on the connection between the language and mentality of the people and its culture, significantly contributed to the

emergence of comparative-historical studies of Slavic languages, which created the preconditions for comparative-historical linguistics not only in Ukraine but also in Russia.

It is testified that romanticism and Ukrainocentrism of the “Kharkiv Trinity” influenced the intensification of the lexicographic studies, which covered primarily a variety of living lexical phenomena. The collected materials were published as supplements to ethnographic collections of M. Tsertelev, I. Kulzhinskiy and A. Metlynskiy. Lexicographic studies of the period of Ukrainian romanticism of 1820th – 1860th demonstrated the vocabulary richness of Slobozhan dialects and became the impetus for scientific analysis of the Ukrainian language, in particular for the systematization of phonetic, lexical and grammatical features of living speech, which was summarized in the works of O. Pavlovskiy “The grammar of Ukrainian dialect” (1818) and “Additions to the grammar of Ukrainian dialect” (1822).

It is also testified that in the second half of XIXth century, due to the creation of Kharkiv Historical-Philological Society, the work of Kharkiv Philological School became more systematic. This became noticeable due to the emergence of strictly scientific linguistic works, deliberation on the history of Ukrainian philology and realization the necessity to create a literary standard of Ukrainian language. This was reflected in scientific works of the representatives of this school – O. Potebnia, O. Popov, D. Ovsianiko-Kulikovskiy, V. Khartsiev, O. Vetukhov, M. Sumtsov, B. Liapunov, I. Belorusev, O. Sobolevskiy, E. Voltaire, J. Mikkola, which received positive feedback from other research centers in Ukraine and abroad.

It is proved that the most prominent representative of Kharkiv Philological School is O. Potebnia – founder of the psychological direction in Slavic philology, whose scientific worldview was formed on the basis of historical and ethnographic studies of M. Kostomarov, I. Sreznevskiy, A. Metlynskiy, as well as under the influence of European scientific theories. As the head of the Kharkiv Historical-Philological Society, O. Potebnia constantly directed the work of the Society to the cultural-educational space of Ukrainian studies, initiated studies of the language in connection with history of the people and with reference to folklore and artistic values of national culture. The concepts of language and thinking, people and nationality, language as emanation of the “spirit of the people” and manifestation of the people’s mentality (“nationality”) became dominant in the linguosophic theory of the scientist.

O. Potebnia’s psycholinguistic approach gave impetus to the emergence of such phenomenon as *Potebnianism*, which gradually developed from the philosophical-linguistic concept to the holistic humanitarian trend, which includes researches at the intersection of linguistics, literary criticism, philosophy, psychology, logic and other humanities.

It is found out that the differential features of Kharkiv Philological School of XIXth century, which distinguished it from other linguistic centers, are: the syncretic approach to analyzed linguistic phenomena; the psycholinguistic direction of researches with delving into the general linguistics; wide involvement of material from other Slavic languages for comparative studies.

The process of formation of two linguistic schools in the Ukrainian philology of 1920th – 1930th was investigated. Kyiv (“ethnographic”) school and Kharkiv school, called “europeanizing” by Yu. Sheveliov, had different approaches to creation the literary standard of Ukrainian language. Representatives of Kyiv school insisted on relying in standardization process exclusively on the internal language resources, while Kharkiv linguists took a more moderate position, allowing to use loan-words from European languages as a basis for Ukrainian terminology formation.

It is found out that in 1920th – 1930th Kharkiv Philological School became a leader in the work of standardization of Ukrainian language. Thanks to the scientific works of O. Syniavskiy, O. Kurylo, L. Bulakhovskiy, K. Nimchynov, M. Sulyma, M. Gladkiy, M. Nakonechny, M. Johansen, O. Matvienko and B. Tkachenko, a theoretical basis for the process of standardization of Ukrainian language was laid. This made possible the start of practical implementation of this task: the directions of further scientific research were determined, textbooks, terminological and translation dictionaries were created and published. On this basis, in 1929 a new scientific version of Rules of the Ukrainian orthography was developed, agreed upon and approved. In the history of national linguistics this version is known as the *Kharkiv orthography*.

It is established that in 1920th – 1930th one of the directions of work of Kharkiv Philological School was *linguostylistics*. The scientific works of O. Kurylo, M. Gladkiy, M. Sulyma, O. Syniavskiy, S. Smerechynskiy, M. Johansen, O. Finkel, L. Bulakhovskiy, B. Tkachenko contain the foundations of stylistic lexicology, morphology and syntax.

Prominent philologist-slavist Yu. Sheveliov, who considered himself a representative of Kharkiv Philological School, drew attention to the continuity of O. Potebnia’s ideas in the approach of Kharkiv linguists of 1920th – 1930th to the standardization of Ukrainian literary language, as well as to the analysis of it’s different aspects: from phonetic phenomena and description of dialects of living language to identification of the specific features of grammar and stylistics.

Key words: history of Ukrainian linguistics, Kharkiv Philological School, O. Potebnia, Potebnianism, Kharkiv Historical-Philological Society, Ukrainian literary language, language standardization, Kharkiv orthography, lexicography, stylistics of Ukrainian language.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 1.9. Тир. 100 прим. Зам. № 058-21.
Підписано до друку 5.02.2021. Папір офсетний.

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровкін О.В.
61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2, корп.1, к.19. Т. (057) 758-01-08, (066) 822-71-30
Свідоцтво про внесення суб'єкта до державного реєстру
видавців та виготовників видавничої продукції серія ДК 3587 від 23.09.09 р.